

Артистичний шлях М. К. Заньковецької

I

„Чому такі нецікаві та подібні одна до одної автобіографії сценічних діячів? Немов спеціальна схема існує для таких мемуарів: поривання до сцени, яке опановує ще з дитячих літ, змагання з батьками, потім перемога і т. и. ?“¹⁾. Хоч і слушні цілком ці спостереження відомого російського театрального критика А. Кугеля, все-ж можна тільки пожалкувати, що М. К. Заньковецька не писала, або не опубліковувала своїх мемуарів, в яких зафіксовано було-б найцікавіші моменти її життєвого та сценічного шляху, бодай і в тій уривчастій формі, як це зробив її товариш по сцені М. К. Садовський.

Брак як таких мемуарів, так і документальних даних примушає бути занадто обережним, накреслюючи біографічні схеми життя Марії Костянтинівни. Краще сказати мало, аніж ще раз повторювати неперевірені факти і ускладняти таким чином роботу майбутніх дослідувачів... До того-ж блискучі і для російської театральної критики цілком несподівані успіхи М. К. Заньковецької утворили коло її ймення щось подібне до якогось німбу: тому й надавали різні інтерв'юери начеркам її життя якогось шаблону, що за ним складалося воно з низки головокружних перемог, де все було незв'язане з її оточенням та повставало наче-б якесь чудо. Не маючи наміру йти цими уторованими вже стежками і зважаючи також на брак потрібних для докладного життєпису акторки матеріалів, спинюся я у цій роботі своїй головню тільки на тих фактах, що сприяли М. К. Заньковецькій вийти на шлях українського театру. Власне, цікаві тут два питання: як постала та розвинулася у Марії Костянтинівни її любов до театру і що допомогло їй, здобувши величезних сценічних успіхів, залишитись на українській сцені?

Народилася Марія Костянтинівна 22-го лютого 1860 р.²⁾ на хуторі Заньках, біля Ніжина, в сім'ї дрібних українських дідачів. Невідомо чому, але дала Чернігівщина протягом XIX віку Україні багато культурних діячів — Куліша, Білозерських, Марковича, Глібова, Кониського, Кистяківського та багато інших... По маленьких хуторах панство — нащадки козацької старшини — зберігало традиції романтичного народництва, шануючи елементи рідного фольклору. Умови їх життя дозволяли їм близько придивлятися до звичаїв і побуту селянства, і не завжди ці спостереження були тільки „з панського

¹⁾ А. Р. Кугель (Номо новус). Театральные портреты. Петроград, 1923, стр. 70.

²⁾ Дату народження М. К. встановлюю за її паспортом. В. Модзалевський (Малороссийский родословник. Київ, 1908, т. I, стор. 7) зазначає 1856 рік.

крильця", як колись закидав Куліш Гоголеві. У всякому разі був тут один елемент, що тісно підтримував цей інтерес до народу — українська пісня, яку так добре знали люди того часу...

В такій самій атмосфері зросла і Марія Костянтинівна. Батько її Костянтин Костянтинович Адасовський був давнього козацького роду¹⁾. Освіту свою дістав у Ніжинському Ліцеї; тут таки, на посаді по судових установах, або, під час відпочинку, на хуторі Заньках, і проходило його життя. Отже й сприяло це перебування в маленькому повітовому місті підтримуванню українського струмка в родині Адасовських. Дружина Костянтина Костянтиновича була родом росіянка (хоча й з Чернігова); проте говорив він дома не зідка й по-українському. А крім всього частенько таки чувала Марія Костянтинівна ще за свого дитинства українських пісень. Добре співав їх її батько, вчила нянька Сухандиха, що до того-ж бавила свою вихованку й народніми казками.

Отже ці перші українські вражіння й стали за той фундамент, що його зруйнувати не могли ні роки виховування в російській школі, ані російське здебільша оточення, що в ньому перебувала на Україні-ж Марія Костянтинівна. І даліше життя її, до того ще часу, коли з'явилася вона на українському кону, давало їй іноді нагоду ще зміцняти оці українські елементи свого виховання²⁾.

З Ніжина перевезено Марію Костянтинівну до Чернігова, де вчилася вона в пансіоні С. Ф. Осовської, польки з народження. З учителів, як про це з любов'ю згадувала завжди Марія Костянтинівна, найбільший вплив мав на неї Микола Андрієвич Вербицький, свідомий українець і навіть поет (псевдонім Миколайчик Білокопитенко). Учениці поважали й щиро любили його, і російська література, що її викладав він, була одним з найлюбіших їм предметів. Од цього-ж Вербицького не раз чули вони й українську мову.

На святах Марія Костянтинівна перебувала у родичів своїх — в сім'ї Олександра Івановича Марковича, що дуже кохався в українських народніх піснях; тих пісень навчав він своїх дочок та разом з ними і Марію Костянтинівну.

Ще за дитячих років позначалися в неї різноманітні здібності, що дуже рано впали в очі всім, хто її часто бачив. У дворянському пансіоні вчили дітей танцювати; отже пансіонський балетмейстер Прушинський звернув увагу на успіхи своєї маленької учениці і мріяв, що стане з неї не аби-яка балерина. А дружина його, що вчила дітей співати, захоплювалася її голосом і певна була, що з неї вийшла-б визначна співачка.

Зрештою виявився у Марії Костянтинівни і той талантик, що дав їй потім велику славу.

¹⁾ В. Модзалевський, там-же, 1 стор., 5—8.

²⁾ М. Марковський (Невідома драма Панаса Мирного. Україна. 1924. № 1—2, 163—169) вбачає причину любови М. К. до рідного краю у впливі Дм. Пільчикова через І. К. Тобілевича і М. К. Садовського. Проте автор не довів самого впливу Пільчикова на М. К. Садовського, що його життя проходило в інших порівнюючи до І. К. умовах. А Марія Костянтинівна зустрілася з Миколою Карповичем вже після перших виступів своїх в „Наталці Полтавці“ в Ніжині, коли, як побачимо ми нижче, дало їй її життя чимало українських вражіннь.

Цікаво зазначити, що вже дуже рано М. К. здатна була удавати з себе якусь иншу людину, грати імпровізовану ролю. Її вміння змінити своє обличчя та голос доходило до того, що навіть близькі до неї люди не пізнавали її. М. М. Старицька чула ще од батьків М. К. чимало оповідань про це¹). Досить буде навести тут, що одного разу М. К., напнувшись хусткою та вбравшись старою поміщицею, що частенько приїжджала до її батька з скаргами на свого сина, так влучно підробила її голос та маніри, що батько М. К., розмовлявши з нею деякий час, дізнався про цю містифікацію аж тоді, коли ця „поміщиця“ розсміялася.

Була з неї надзвичайно жвава і весела дитина; проте, вміла вона спостерігати все, що навколо неї робилося, і ці особливості її вдачі виявилися ще в пансіоні. Один учитель пансіону мав дуже ревниву жінку, що турбувалася за нього навіть тоді, коли він давав свої лекції дівчатам, і не соромилася заглядати у класні вікна; наслідком цього були голосні бешкети, що ставали відомі всьому пансіонові. Отже Марія Костянтинівна вкупі з своєю товаришкою Марією Марковичкою й склала невеличку п'єску „Шалабан і Шалабаниха“, що виводила на світ ці відомі всім сцени. Марія Костянтинівна грала головну ролю — ревнивої жінки, потішаючи своїх глядачів сценами гніву, обурення і навіть гістерики²).

Цей нахил учениць до драматичної гри М. Вербицький вмів використати в инший спосіб. За його керуванням уряджено в пансіоні дитячу виставу „Дочь Кощея“, в якій майбутній артистці довелось грати сирітку, що заблудила в лісі і співала пісню з відомої мелодрами „Материнское Благословение“. А пізніше, вже перед скінченням навчання, випало якось М. К. читати на лекції монолога з „Антигони“. Читання її надзвичайно сподобалося Вербицькому: „проси, мала, (так звали М. К. в пансіоні за її малий зріст) свого батька, щоб він оддав тебе вчитися для театру: це буде для тебе краще, ніж тут у пансіоні“. Марія Костянтинівна була тоді ще так далеко від думок про театр, що зрозуміла, немов Вербицький незадоволений був з її шкільної роботи.

На Чернігів припадає і перша знайомість Марії Костянтинівни з справжнім театром. Раніше, з початку 60-х р. р., не рідко уряджалося тут українські аматорські вистави, організатором яких був Панас Васильевич Маркович, а потім Глібов³). Але за часів перебування М. К. в Чернігові такі вистави-гри вже не відбувалися. І взагалі можна вважати, що не був тоді Чернігів таким містом, що здатне було-б приваблювати до себе гарні групи. Принаймні, року 1876 зазначає театральний часопис, що Чернігів, який був раніш „золотим дном“ для акторів, прийшов тепер до занепаду⁴). Проте

¹) М. Старицкая. Воспоминания о М. К. Заньковецкой, Киевская Мысль. 1908. № 18.

²) Подаю відомості за ці вистави за словами самої М. К. В. С. Петлюри (До юбілею М. К. Заньковецької. Україна. 1907. II. 53) переказано його з деякими одмінами: грала за ним М. К. ролю самого вчителя. Проте, можливі її виступи, як в одній, так і в другій ролі.

³) Див. Павло. Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля. — Основа 1862. № 3. 71, 75. — Русская Сцена. 1864. XII. 174 — 177.

⁴) Театр Газета. 1876 № 173.

довелося тут бачити Марії Костянтинівні одного з найвідоміших на Україні акторів Милославського¹⁾.

Скінчивши Марія Костянтинівна пансіон, повернулася до Ніжина та Заньків. Тут міцніє в неї любов до театру. Невеликий гурток, що скупчувався коло тодішнього „предводителя дворянства“ Раковича, уряджає аматорські вистави на користь бідного студентства, і Марія Костянтинівна бере в них активну участь. Репертуар легенький — комедії-оперетки та водевілі: „Дядюшка із Тамбова“ (М. К. грає тут якусь балерину-співачку), „Весышка у домашнього очага“, „Дочь русского актера“ — знаменитий водевіль Григор'єва. Нарешті, виставляють „Наталку-Полтавку“; М. К. грає чільну роль Наталки; решта розподіляється поміж студентами ніжинського лицю (Лагода, Недзвецький, Милаченко та ин.)

З великим успіхом пройшли для Марії Костянтинівни ці вистави. Вона звернула на себе загальну увагу; знайомі починають умовляти її батька віддати її хоч-би до консерваторії вчитися співів. Але тут *semper idem*... Самій-же молоденькій дебютантці все зрозуміліший стає її дійсний шлях. Мрія про сцену опановує її. Здавалось, не було такої жертви, на яку-б не відважилася вона, аби здійснити своє бажання...

Марія Костянтинівна виходить заміж... Проте, це не робить її вільнішою: одна неволя змінилася на другу. Сцена, консерваторія знов одходить далеко... Але не даремно кажуть, що справжній геній вийде завжди на свій шлях, знайде й конче потрібне йому оточення. Після деяких мандрівок слідом за чоловіком — (Поділля; Київ, де наприкінці війни лічився її чоловік), Марія Костянтинівна оселяється в Бендерах. Там-то й знаходить вона людей, що підтримують в неї любов до мистецтва, підбадьорують її в перших неспілих кроках на цьому шляху. Дружина одного з військових — Осипова, учениця відомого Еверарді допомагала Марії Костянтинівні вчитися співів. А далі збирається цілий гурток музик та співаків, що уряджає вечірки та концерти. Приїздить на відпочинок до Бендер вже професійна акторка з трупи Милославського — Качевська²⁾ і уряджає аматорські вистави. Йде драма „Роковой шаг“³⁾; М. К. грала роль якоїсь княгині чи баронеси. Знов величезний успіх, знов розмови про те, що єдиний її шлях — на сцену. Качевська навіть пропонувала телеграфувати до Одеси Милославському, запевняючи, що таку акторку він візьме до своєї трупи на яких завгодно умовах. Проте не здобула ще тоді Марія Костянтинівна волі розпоряджатися собою...

¹⁾ За словами М. К. За С. Петлюрою (цит. стаття) перша вистава професійного театру, що її бачила М. К., це була трупа, що на її чолі стояла акторка Гейбович. За цю акторку відомо мені лише те, що вона грала р. 1857 в Харкові (Музыкальный и Театральный Вестник. 1857. № 40).

²⁾ За кілька років перед тим Качевська грала в Чернігові і кореспондент „Театральной Газеты“ характеризував її: *ingenue* на первые драматические роли и опереточная любовница. Очень даровитая особа. Она чрезвычайно добросовестно относится к своим ролям... пользуется вполне заслуженною любовью публики“. (Театральная Газета, 1876, № 173).

³⁾ Сантиментальна нудна драма Ф. Киреева: мала як на ті часи успіх А. Вольф. Хроника Петербургских театров. С.П.В. 111, 54.

Далі ще раз іде вистава „Наталки-Полтавки“. Миколу грає Микола Карпович Тобілевич — офіцер Бендерської залоги. За цим разом, після великого успіху, справа трохи посунулася: чоловік М. К. обіцяв відпустити її на сцену, коли дозволено буде українські вистави¹⁾.

Деякий час після Бендер М. К. перебувала вдома, а далі життя знов кидає її далеко: вона на півночі — в Свеаборзі. І тут нарешті здійснюється хоч частина її мрій: вона почала одвідувати філію петербурзької консерваторії, що існувала тоді в Гельсінфорзі. На цей раз має вже вона за керівників не аматорів, а кваліфікованих учителів — брата відомого скрипача проф. Гржималі. Крім російських пісень, співали його учні й українських. Товариші Марії Костянтинівни по консерваторії — Вейгердт, Мощинський, Давидов, доктор Лепявко, вчитель Сикорський (з Чернігівщини), уряджують музичні вечірки та вистави. Але тепер для „Наталки-Полтавки“ не було вже потрібного ансамблю, і її не виставляли... Більшість цього гуртка належала до революційної організації; де чим допомагала їй і Марія Костянтинівна; організацію цю після 1 березня р. 1881 ліквідовано, був трус і в Марії Костянтинівни, але на її щастя не дав він випадково лише наслідків (М. К. переховувала в себе деяку нелегальну літературу). І вже значно пізніше, коли вона була вже відомою артисткою, довелося їй числитися з наслідками своїх свеаборзьких знайомостей. І тільки велика популярність Марії Костянтинівни допомогла їй тоді увійти великих прикриттів.

Півтора року вчилася майбутня артистка в Гржималі, досягла великих успіхів; про неї знали вже по-за межами тісного кола. Як згадувала Марія Костянтинівна, директор гельсінфорзької опери Ребіне пропонував їй ангажемент і, не зважаючи на те, що вона не мала свого репертуару, обіцяв їй гарну плату.

II

І хто його знав, що було-б з Марії Костянтинівни, коли-б вона була вільна в той час? Чи не привело-б її прагнення до театру на російську сцену? Але під цей час (в осені 1881 року) прийшов од М. К. Тобілевича — тоді вже Садовського — лист, в якому чоловікові Марії Костянтинівни нагадувалося за його обіцянку відпустити її на українську сцену.

Проте, ще майже рік довелося Марії Костянтинівні чекати дозволу; потрібні були й довгі розмови, і допомога брата — Євтихія Кост. Адамовського, щоб нарешті здобула вона можливість поїхати до Кропивницького. Тоді-ж, в осені 1882 року, відбувся в Єлисаветі її дебют, що дав їй самий певний шлях на все життя, а українській сцені одного з найвидатніших її діячів.

Під час дебютів Марії Костянтинівни український театр не мав, як це добре відомо, своєї постійної оселі, і доводилося йому мандру-

¹⁾ Чоловік М. К. був великорос з походження та виховання. Умову, яку він їй поставив, розуміли раніш за прояв гонору: він ніби-то не хотів, щоб його дружина грала на російській сцені з українським акцентом. Але навряд чи могло це його дійсно турбувати. Очевидно, не міг він знайти іншої одговірки, як ця випадкова.

вати з одного міста до другого: резервуар глядачів, що до театру мали змогу ходити, був ще досить обмежений. Кропивницького в Єлисаветі добре знали, і не тільки тому, що це було його рідне місто; досить відомий був він вже тоді як актор і драматург. Отже місцева газета „Елисаветградский Вестник“ і вітала його приїзд на три вистави до рідного йому міста¹⁾. Проте вони спізнилися на 2 дні тому, що, як повідомляла за це газета, чекав він задля повнішого ансамблю „артистку Заньковецькую“²⁾.

Нелегкі були перші кроки Марії Костянтинівни на сцені. До цього часу знала вона тільки світське оточення, в якому й звикла жити. А тут довелося їй ознайомитись з своєрідним побутом провінційальної трупи, де були свої звички до життя, свої інтриги та рахунки. Ефектний вигляд М. К., її вбрання, маніри, навіть російська мова — од української вона вже трохи одвикла — все це утворювало несприятливі для її дебютів в трупі Кропивницького умови. Навіть і сам Марко Лукич, як згадує М. К., поставився до неї може навмисне грубо, запропонувавши їй для першого виступу ролю баби Зачепихи³⁾ в „Дай серцю волю, заведе в неволю“. Але М. К. знайшла в себе відваги на те, щоб відповісти, що дебютувати вона згоджується тільки в „Наталці“. Вступилися за М. К. і інші члени трупи — Садовський, Стоян. Отже другого дня призначено репетицію „Наталки-Полтавки“. Вороже зустріли її перший виступ товаришки по трупі, що вбачали в ній конкурентку своїм успіхам, прозвали її „Королевою з Сандвичевих островів“. Проте репетиція справила гарне вражіння як на трупу, так і на випадкових глядачів — юнкерів з військової школи.

Увечері того-ж дня (27 жовтня) — вистава⁴⁾. Публіки зібралося повнісінький театр⁵⁾. Схвильовано починає Марія Костянтинівна свою ролю. Всі шпильки та ворожнеча, що їх зазнала вона протягом цієї єдиної доби перебування в театральній атмосфері, забирають у неї останні сили; відра падають з рук, замість співу вириваються з горла якісь хрипкі ноти.

І може тому тільки, що на виставі були ті-ж самі юнкери, що чули М. К. вранці на репетиції — цей дебют не обернувся у ганебний провал. У другій дії Марія Костянтинівна опанувала себе і провела її блискуче. „Елисаветградский Вестник“ щиро озвався на цю виставу, зазначивши, як особливішу її прикмету, єдиний художній ансамбль; „всі виконавці, зазначає він, наче-б злилися духом“, щоб справити гарне вражіння. Проте рецензент виділяє зо всіх акторів одного лише Кропивницького. За два дні відбувся другий дебют Марії Костянтинівни. Грала вона на цей раз Галю з „Назара Стодолі“. Не зважаючи на те, що артистці довелося виступити в цій ролі

¹⁾ Елисаветградский Вестник. 1882. № 116.

²⁾ Елисаветградский Вестник. 1882. № 117.

³⁾ За словами Марії Костянтинівни. Певна річ, що робив це Кропивницький, жартуючи.

⁴⁾ За початок сценічної роботи М. К. вважали завжди 30 листопада, день її першого виступу в Києві. Встановлюю цю дату 27 жовтня за „Елисаветградским Вестником“ 1882, № 117, 118.

⁵⁾ Елисаветградский Вестник, 1882. № 118.

вперше, мала вона не аби-який успіх. Принаймні, „Елисаветградский Вестник“, зазначивши високу художню вартість ансамблю, а зокрема гри Кропивницького, згадав і про Заньковецьку, яка на його думку чудово виконала роль „Голубки Гали“¹⁾. Далі, 2 листопада відбулася третя вистава трупи Кропивницького — його-ж п'єса — „Невільник“. Газета не згадує нічого за цю виставу; тому й не можемо ми точно сказати, чи брала в ній участь М. К., хоч напевно так воно й було.

Після цих дебютів М. Л. Кропивницький запропонував М. К. ангажемент у свою трупу, але вона зазнала за ці дні стільки прикрих вражень, що деякий час ще вагалась. І. К. Тобілевич, що бачив її на цих дебютах, згадує про це так:

„М. Заньковецкая дебютировала в Елисаветградѣ, и хотя дебюты ея были вполне удачны, но, очевидно, она сама была недовольна ими и хотѣла послѣ пяти спектаклей бросить труппу, едва уговорили ее остаться по крайней мѣрѣ на мѣсяцъ подъ условіемъ бросить сцену потомъ, когда ей угодно“²⁾. Зрозуміло, що Марія Костянтинівна була незадоволена не з себе, а з всього того, що побачила вона при своїх перших кроках на сцені.

Далі трупа подалася до Полтави. Умови невеликого міста не дозволяли на довгий час зупинятися на одному місці, і в Єлисаветі, не зважаючи на великий художній успіх, одна лише вистава української трупи пройшла з аншлагом. Театральний рецензент місцевої газети скаржився на відсутність серйозних постійних смаків у публіки³⁾. Можливо проте, що причина полягала не в цьому, а в загальному стані міста; принаймні, ми знаходимо в тій-же газеті вказівки на кволий темп торговельного життя в місті: крамницям бракує покупців, збіжжю цін⁴⁾.

У Полтаві відбулося 5 вистав; грають ті-ж самі п'єси, що в Єлисаветі з додатком „Сватання на Гончарівці“, де виступає і Марія Костянтинівна.

Для всієї трупи стає вже за доведене, що нова артистка має визначні здібності, що вона може посісти в трупі перше місце. В одних викликає це ширу радість, у других — заздрість. І дуже нелегко було Марії Костянтинівні в ці перші роки її роботи на сцені.

Далі Київ. Тут мав відбутися справжній іспит для М. К. Не маленькі міста, що раді були аби-якому театрові, а великий Київ, що в ньому гостювали часто-густо гарні трупи, а навіть столичні гастролери і всесвітні знаменитості. Вже вдруге приїздило сюди товариство українських акторів. І знов таки, як уперше, воно викликало ширі радощі з одного боку, заздрощі та інтриги з другого...

Почали 30 листопада „Наталкою“. „Звилась завіса — згадує за цю виставу Л. М. Старицька-Черняхівська — і на сцену вийшла молодесенька дівчинка, струнка і надзвичайно гарна. Вся постать її вабила до себе чимось ніжним, хорошим, граціозним, „женственным“...

¹⁾ Елисаветградский Вестник. 1882. № 119.

²⁾ З уривку нескінченної замітки І. К. Тобілевича про М. К. Заньковецьку (з архіву С. В. Тобілевич, якій і складаю свою ширу подяку за дозвіл скористатися з цього матеріалу. Зберігаю мову й правопис оригіналу.

³⁾ Елисаветградский Вестник. 1882, № 132, № 143.

⁴⁾ Там-же, № 123.

З потоком дії виростала й артистка; вже в її голосі бреніли ті чудові металеві тони, що захоплюють, як найкраща музика, серце глядача... „Видно було, що Марія Костянтинівна хвилювалася. Але, „чим більш опановувала себе артистка, тим голосніше панував її чудовий голос, а коли вона заспівала „Чого вода каламутна“—весь театр вже був за неї“¹⁾.

Помалу М. К. знаходила визнання і в пресі. Прихильна до українського театру „Заря“ по першій таки вистазі писала: „П. Заньковецька має слабкий, але дуже симпатичний голос та помітно добру гру. Деякі місця н'еси вона провадить з захопленням“²⁾. Далі трупа грала „Сватання на Гончарівці“, „Невольника“, потім „Кума-Мірошника“. „П. Заньковецька—читаємо ми там-же—чудово виконала ролю бойкої та хитрої „хохлушки“... Сцену з кумом-мірошником Заньковецька провадить чудово, як і сцену з дурним чоловіком, що повернувся з млина;—тільки занадто поблажливо була вона свого рудого дурня в „потилицю“ та „скубла за чуприну“; крім того, вона не втримувалася та всміхалась, дякуючи своїй комічній ролі. З п. Заньковецької обіцяє стати видатна артистка; комічні ролі даються їй найкраще“³⁾.

Цікаво спостерігати, як багато випадкового в рецензіях на ці перші виступи артистки. Хвилювалася вона під час першого свого виступу—і рецензентові здається, що голос у неї слабкий; не було в артистки нагоди виявити себе в драматичному репертуарі—маємо висновки, що талант її переважно комічний...

Проте, навіть і ці перші рецензії зазначають одну з найвластивіших рис акторської вдачі М. К.—ті вміння рятувати невдало окреслену ролю; так було під час цих гастролів з виставою „Щирої любови“⁴⁾.

Закінчилися гастролі „Чорноморцями“... „М. Заньковецька справляла, можна сказати, фурор. Всю ролю „козир-баби“ провела вона так тонко, що кращого вже й не можна вимагати“⁵⁾. Таким чином, у Києві артистка мала вже безперечний успіх, хоч талант її не міг ще з'явитись у своєму справжньому амплуа—драматичних ролях. І дивно тепер читати ворожого „Киевлянина“, що, вмістивши одну лише замітку про всі гастролі трупи, писав про Марію Костянтинівну такі рядки: „Цього року виступила якась Заньковецька та заняла досить помітне амплуа ingénue, та-ба. Не довелося на сцені ані разу побачити живої особи; був лиш якийсь манекен, який так викрикував, що не здригалися тільки люди з мотузяними нервами“⁶⁾. Як бачимо, хоч з одного боку зазначаючи велике вражіння, що справляла гра Заньковецької на публіку, Киевлянин мимохіть сказав правду.

З Києва трупа поїхала майже на місяць до Чернігова. Тут довелося Марії Костянтинівні грати не тільки в українських п'єсах, але і в російських. Грала вона головну ролю в репертуарній, як на ті часи, комедії Шпажінського „Майорша“. Тут виставлявано також дві нові п'єси Кропивницького, — „Глитай“ і „Доки сонце зійде, роса

¹⁾ 25 років сценічної діяльності М. К. Заньковецької. Рада. 1908. № 12.

²⁾ Заря, 1882. № 268.

³⁾ Там-же № 271.

⁴⁾ Там-же.

⁵⁾ № 272; там-же.

⁶⁾ Киевлянин. 1882. № 285.

очі виїсть“, що дали акторці змогу виявити ті сторони свого таланту, які були ще майже невідомі публіці. „Важку роль, читаємо ми в дописі з Чернігова до „Зарі“, грала п. Заньковецька. Різноманітні відтінки страждання, якими живе ця роль, знайшли свій вираз в її нервовій гарячій грі. Артистка мала величезний успіх, хоч це й коштувало її справжньої непритомності і справжньої гістерики на сцені¹⁾“. Далі М. К. грала в „Доки сонце зійде“ „З чарівною привабливістю та щирістю виконала вона роль Оксани і в сцені рішучої розмови з матір'ю Бориса захопила всю залю...“²⁾).

Отже, хоч і коротенькі ці чернігівські дописи про виступи Заньковецької, та дозволяють вже і вони вбачити найхарактерніші риси її акторської вдачі — вміння справляти величезне враження на публіку, зворушувати її до глибини істоти; сила гри М. К. полягала в тому, що вона доходила до справжніх сліз і навіть до гістерики. Очевидно, не володіла ще вона собою, не могла ще керувати зовнішніми проявами своїх емоцій; наслідком цього і були такі непотрібні для театру фізіологічні ефекти. А це, хоч і вражало публіку, але примушало, поруч з таким закінченням актором як Кропивницький, віддавати йому найбільше уваги, що і відбивають ці газетні дописи.

Далі трупа поїхала до Харкова. І бере жаль, що брак матеріалів не дозволяє крок за кроком накреслити певну еволюцію гри М. К. Заньковецької в ці перші найважливіші роки її сценічного життя, коли формувався її талант, вироблювалися методи сценічної роботи. Перебираючи газетні фоліанти, ще раз упевняємось, як дуже залежать всі ці рецензентські присуди від темпераменту та сценічного смаку їх авторів. Олена в „Глиглі“, що таке сильне справляла враження на чернігівського кореспондента „Зарі“, — значно менше подобається рецензентові харківського „Южного Края“. На його думку, Заньковецька „грала непогано, але, здається, де-інде з зайвою екзальтацією³⁾“. І поруч того, зазначає він в деяких моментах її гри „щирість і сердечність“⁴⁾. Ця суперечність відгуків свідчить, можливо, лише за те, що Марія Костянтинівна не знайшла ще тоді потрібної для сцени твердості. Принаймні, з приводу гри її в п'єсі „Дай серцеві волю, заведе в неволю“, — той самий рецензент зазначає гарне виконання маленької та невдячної ролі Марусі; йому здається, що з кожною виставою Марія Костянтинівна чим раз більше при звичаються до сцени і обіцяє згодом зробитися гарною акторкою⁵⁾. А інша, теж харківська газета наприкінці сезону навіть віддає „пальму первенства“ Марії Костянтинівні, характеризує її, як „талантливую драматистку“⁶⁾.

III

Одвідавши далі Полтаву та Ростов, трупа після літньої перерви реорганізувалася. За антрепренера став М. П. Старицький, принісши

¹⁾ Заря. 1883. № 13.

²⁾ Там же № 22.

³⁾ Южный Край, 1883, № 735.

⁴⁾ Там же № 742. № 751.

⁵⁾ Там же № 803.

⁶⁾ Харьковские Губернские Ведомости, 1883. № 114.

трупі не тільки широко відоме ім'я письменника та громадського діяча, але й гроші, що дали можливість краще обставляти п'єси. З початком сезону трупа опинилася в Одесі. Велике місто, що майже з самого заснування свого знало театр, в якому довгі роки перебувала постійно італійська опера, зустріло добре українську трупу... Часописи містили просторі рецензії, на різний спосіб вихваляючи українських акторів. Трупа дивувала чудовим ансамблем, Кропивницький — старанними постановками та майстерним виконанням своїх ролів. А з акторів відзначалися міццю своєї гри Садовський і особливо Заньковецька, що в ролі Оксани („Доки сонце зійде“) мала надзвичайний успіх. Рецензент „Одесского Вестника“ зазначав мистецьку витриманість її гри; особливо подобався йому її голос. Якщо перша частина п'єси не давала Заньковецькій можливості розгорнути свої сили, то в середині її вона вже цілком опановувала глядачів. Виступи її в цій п'єсі закінчувалися справжніми оваціями артистці¹⁾. Характеризуючи її вдачу, рецензент зазначав у неї „священний огонь“²⁾, що, на його думку, відрізняв її від звичайних акторів. Нарешті він подав детальну характеристику її таланту.

„Не знаю, хто зазначив: великість актора в його нервах. Дійсно, тільки той актор може справляти величезне враження на глядача, який, так-би мовити, живе, а не тільки грає на підмостках, той актор, що так зростається з типом, якого він удає, що немов-би втілюється в нього, страждає, мучиться, так само, як у житті страждала-б, мучилася-б, раділа-б особа, що її драматург утворив. Таку здібність забувати своє особисте „я“, відокремлятися повною мірою від сцени, має п. Заньковецька... Треба бачити цю артистку, щоб зрозуміти, як може проста селянка кохати, страждати, де-коли жартувати, а під впливом обставин і помститися на зрадникові до самозабуття, аж до своєї загибелі. На нашу думку, найбільш щастить п. Заньковецькій з утворенням типів забитої пригнобленої жінки, як Олена в драмі „Павук“, або Оксана в драмі „Доки сонце зійде...“ Ці перейняті глибоким драматизмом моменти (божевілля, смерть) п. Заньковецька удає з особливою силою та нервовістю. В „Глибі“ ви бачите перед собою не артистку, а живу Олену, жінку, що надмірно страждала, що помалу переходить од шаленого горя до сумних п'яних веселощів. У драмі „Доки сонце зійде...“ п. Заньковецька утворює шляхетно-горду особу Оксани з такою реальною правдою, що ви знов таки спостерігаєте на сцені живу людину з знівченою душею. Розуміння народнього побуту, тонке оброблення ролів, високий трагізм — все це доводить, що з п. Заньковецької є незамінна драматична інгенуе для української трупи“³⁾.

Отже вогонь цей, що відрізняє Марію Костянтинівну од інших акторів того часу і викликав іноді непорозуміння. Ми пам'ятаємо, що вже харківський рецензент докоряв акторці зайвою екзальтацією, а розумний та освічений редактор „Зари“ писав про її гру під час гастролів у Києві такі рядки: „У страшній та прикрій сцені

1) Одесский Вестник. 1883. № 182.

2) Там-же № 183.

3) Там-же № 192; пор. № 196.

божевілля вона, хоч і справляє відповідне враження — це доводить її талант, — проте, взагалі вона перш над усе акторка, що впадає в шарж, утрирує — а це вже велика хиба. Крім того, вона якось дивно тримає себе на сцені і цілком не розуміє пластики та рухів...¹⁾. Проте, це, очевидно, був особистий погляд редактора; принаймні, інший рецензент тої самої газети зазначав „бездоганність“ гри Марії Костянтинівни²⁾. А далі і третій вже рецензент „Зари“ дивувався гри артистки з приводу її виступів в „Глигата“. На його думку, збудовано п'єсу дуже кепсько; зокрема зазначити це можна що до ролі Олени: „потрібно залізних нервів, щоб усю масу ненатуральних, нічим незмотивованих страждань... передати так художньо, як це зробила п. Заньковецька³⁾).

Отже й треба саме в такому характері ролів Марії Костянтинівни вбачати причини тих, бодай і нечастих докорів зайвою екзальтацією, навіть шаржем. Глибоко відчуючи страждання своєї героїні, артистка удавала їх цілковито з тою самою навантаженістю, що з нею їх подано у п'єсі. І було в цій манірі гри щось цілком оригінальне, що не нагадувало сценічного трактування в інших *ingènie* того часу. Тому де-які рецензенти, які швидче за всякого глядача при звичаються до певних шаблонів, і вважали, що така надзвичайна щирість виходить по-за межі звичайного виконання; звідси і негативні оцінювання, що давали вони самій грі артистки.

Звичайно, ці перші роки театрального життя Марії Костянтинівни не могли обійтись без деяких художніх помилок. Але, очевидно, вони траплялися нечасто, бо рідко зустрічаємо згадки за них. Проте, міцний талант акторки утворював такий яскравий образ, що не зверталосся вже уваги на окремі дрібні помилки.

Завернувши з Києва на короткий час до Житомира, трупа Старицького знов осіла в Одесі і ці півтора-місячні гастролі стали за перший дійсний її тріумф.

Вже два роки збиралася ця трупа. Осередком її ще з року 1881 були Кропивницький та Садовський; тоді-ж приєдналася до них Жаркова, досить відома на Україні провінційальна акторка. Року 1883 вступив у Полтаві до трупи Максимович, в Харкові — М. К. Барілотті-Садовська, у серпні, в Одесі — Опанас Карпович Саксаганський; потроху зібралися й інші, менш помітні, актори. Одне слово, на грудень 1883 р. це вже була досить велика група, що мала і своїх двох драматургів — Кропивницького та Старицького (Карпенко-Карий написав тоді лише свого „Бурлаку“), які своєю роботою поширили й репертуар; окрім традиційних „Наталки-Полтавки“, „Назара Стодолі“ та Квітчиних комедій, а також деяких виробів Дмитренка, Велисовського, був і свій добір п'єс, що давав змогу вибирати з репертуару особливо вигідні для окремих акторських індивідуальностей п'єси. По вступі до трупи М. П. Старицького з'явилася можливість більше за художній бік вистав дбати. А великий режисерський досвід Кропивницького та бездоганне його знання українського побуту

¹⁾ Заря. 1883. № 225.

²⁾ Там же № 227.

³⁾ Там же № 229.

сприяли що-вистави чудовому ансамблеві, яким особливо захоплювалися рецензенти. Отже, розпочинаючи в грудні 1883 року свої вистави в Одесі, ця труппа репрезентувала український театр дуже гарно — явище для більшості глядачів цілком нове та несподіване.

Знайшли одеські вистави цього сезону й дуже уважливого рецензента в особі якогось „Земляка“¹⁾, що майже по кожній виставі вмещав в „Одесском Вестнике“ докладні статті, розглядаючи в них детально як п'єси, так і гру окремих акторів. Вони і дають нам яскраве уявлення, як грали корифеї нашої сцени за тих далеких вже від нас часів. А по-за всім тим, вже самий факт, що редакція давала так багато місця цим рецензіям, свідчить за ту велику вагу, якої надавалося тоді українському театрові.

Марія Костянтинівна була хвора під час початку гастролів. В її ролях виступала здебільша М. К. Барилотті-Садовська, талановита, обдарована гарним голосом акторка, комічні ролі виконувала менш відома акторка — Гай. Успіх труппи означився відразу і майже кожна вистава скликала повнісінький театр. Що до ролів Заньковецької, то рецензент „Одесского Вестника“ зазначав, що М. К. Садовська звертає більш уваги на комічний бік ролі²⁾; проте, все було гаразд і жадних докорів не було.

Але не було й іншого. Не зазначали рецензії міцного враження, що глибоко зворушувало-б глядачів, об'єднувало-б спільним почуттям геть увесь театр... І це сталося тільки з приїздом Марії Костянтинівни. Частина ролів її на довгі часи лишилася за Садовською („Наталка-Полтавка,“); Олену, Оксану, Цвіркуньку, Приську знов стала грати Заньковецька. Отже і стріваємо ми в рецензіях описи надзвичайно сильного враження від її гри — сльози і гістерики не тільки серед жіноцтва, плакали й чоловіки — до таких афектів доходила публіка під впливом гри Марії Костянтинівни. Не кажемо вже про численні виклики та овації. „Так приймали у нас тільки Федотову“ — писав „Одес. Вестник“ — досить велика похвала акторці, що тільки три роки була на сцені.

Не можна казати, щоб ці просторі рецензії звертали особливо багато уваги на Марію Костянтинівну. Ми бачимо докладні і дуже інтересні описи перших її виступів у всіх її ролях; а надалі рецензент обмежується тільки коротенькими хвалами окремим її виступам. Вона, на його думку, першорядна зірка; вважаючи її гру за класичну, радить він навіть інших акторів цієї труппи вчитися в неї. І тільки наприкінці гастролів, роблячи підсумки перебуванню в Одесі української труппи, рецензент вмістив спеціальну характеристику Марії Костянтинівни. „Пані Заньковецька є першорядною зіркою, першою українською¹⁾ акторкою без жадних хиб. Говорити за неї детально, перелічуючи всі її гарні акторські прикмети, і зайво і нелегко. Зазначимо проте найголовніше. Чудовий талант її надзвичайно різноманітний: у драмі викликає вона що-вечора гістеричний лемент глядачів, у комедії примушає вона реготатися без краю, в оперетці вона

¹⁾ На жаль, міг я дізнатися за нього тільки те, що був це якийсь директор народних шкіл в Одесі.

²⁾ Одесский Вестник. 1884, № 4.

³⁾ Автор цієї статті, як і всі російські рецензенти, пише звичайно „малорусская“.

не має собі подібних — різнобарвність жіночої акторської вдачі, якої і не було ще на українському коні. Найвласливішою рисою цього таланту є повний правди, простоти і натуральності реалізм. Цей реалізм відзначається у кожному слові і рухові акторки. Володіючи саме таким талантом, акторка, з її найчутливішою нервовою системою, може довести свою гру аж до самозабуття; і його наслідком є таке-ж самозабуття публіки, що перед її враженими і здивованими очима вже не пані Заньковецька, що наслідуючи чи то сумний, чи то веселій дійсності, а сама дійсність, якої вигляд легко може викликати як сміх, так і сльози. Від її гри глядачеві і моторошно і лячно; бачучи смерть, горе, нещастя, він плаче (дослівно) тими-ж сльозми, які ллються з очей акторки, а її сльози є сльози героїні, звичайно пасербиці життя... Охоплюють глядача непідроблені веселощі, коли він бачить явища життєві, що заслуговують на сміх; він і сміється тоді щиро, весело — тим сміхом, від якого далеко стоїть усенький натяк на підроблення, сміхом, що ним сміялася й артистка, а її сміх знов таки — є сміх героїні, здебільша пестухи життя. Запровадити такий правдивий реалізм до гри з співами це вже занадто важко, але і в цій царині панує п. Заньковецька...¹⁾

Варто зазначити, що на той час репертуар Марії Костянтинівни Заньковецької був ще досить обмежений. „Глитай“, „Доки сонце зійде“ — з обсягу драматичних ролей, „Чорноморці“ — з комічних — отакі п'єси, що виставлялися частіше за інших і давали акторці найбільшого успіху; коли-ж додати до цього „Назара Стодолу“, — то й матимемо основний репертуар Марії Костянтинівни. Справді, доводилося їй іноді виступати в більш-менш випадкових ролях — наприклад Проня (За двома зайцями); але більшість веселих, жвавих ролей, що раніш грала Заньковецька, дісталися тепер М. К. Барилотті-Садовській.

Трупа скінчила сезон в Одесі з великими як матеріальними, так і художніми здобутками. Урочисто пройшла остання вистава; Кропивницького, Садовського та особливо Заньковецьку публіка вшанувала адресами та подарунками. Марії Костянтинівни зокрема дякувала публіка за те, що вона з'явила українську жінку „у всій її простоті з усім її безмежним горем та рідкими радощами, з хибамі та помилками, з високою моральною чистотою“. Овації та проводи трупи були такі, яких рецензент „Одесского Вестника“ не пригадує для Одеси²⁾.

Перебування трупи в Одесі та її надзвичайний успіх безумовно мали велике значіння для її репутації. Велике місто, яке мало тісні звязки з російськими столицями, в якому театральне життя відбивали аж три газети, щиро прийняло українських акторів; високо цінуючи їхні художні досягнення, тим самим підготувало воно їм добрий прийом у столицях. Але і після цього, ще два роки мандрували українські актори на півдні. Виставляти українські п'єси в генерал-губернаторстві Дрентельна (Київщина, Волинь та Поділля) було заборонено, тому й доводилось обмежуватись Одесою, Харковом, Полтавою

¹⁾ Одесск. Вестник. 1884, № 14. № 27.

²⁾ Там-же, 1884. № 41.

та іншими, менш цікавими для театральних справ осередками. Марія Костянтинівна на короткий час їздила разом з М. К. Садовським до Кишинєва та до пам'ятних обом їм Бендер¹⁾; влітку вся трупа була в Воронежі²⁾, в осені — у Харкові; на зимовий сезон знов в Одесі і т. д... Кілька разів за ці часи реорганізовувалася трупа; одійшов М. П. Старицький, заснувавши окрему трупу; на короткий час став на чолі товариства М. К. Садовський; нарешті, по дорозі з Ростова до Миколаєва трупа зустріла Кропивницького, що саме тоді збирався до Петербурга³⁾; знов тоді з'єдналися вже справжні „корифеї“ українського театру і ухвалили поїхати всі разом до північної столиці.

Ці два роки дали українським акторам і режисурі чималий досвід. Вони звикли грати по великих містах перед вибагливою публікою. Хоч і розходилася кілька разів трупа, але в складі її були тоді найталановитіші українські актори і ввесь час користувалася вона матеріальним успіхом. І це було як-раз за часів частих банкрутств багатьох провінціальних підприємств. Отже, в осені 1886 року товариство під керівництвом М. Л. Кропивницького і з'явилося до Петербурга. У склад його увіходили Заньковецька, Садовська-Барилотті, Затиркевич, Вірина, Переверзева, Маркова, Кропивницький, Садовський, Саксаганський, Максимович, Карпенко, Мова. Не вистарчало тільки Карого, що його „волею судеб“ затримано в Новочеркаському.

IV

На яку саме публіку могли числити в Петербурзі українські актори? Чим могли вони вразити пересичену всіма формами театального мистецтва, — як російського, так і закордонного, — публіку?

Театральні смаки Петербурга, здається, ще з часів Мочалова, Щепкіна, Садовського і Островського можна вважати за нижчі, як рівняти до московських. Можливо, що тут відбивалася близькість до двору, на який мусів скеровувати своє життя „імператорський“ театр; впливав тут і більший зв'язок з закордоном, де театр, орієнтуючись виключно на касу, звик уже потурати всім вимогам вибагливих верхів суспільства. З особливим запалом озвався Петербург на загальне захоплення оперетою. Одночасно з українцями перебували в Петербурзі з російські і 1 французька опереткові трупи⁴⁾. За таку-ж саму мала частина публіки й українську трупу, проте для цього дійсно були деякі підстави. З 67 вистав, що дали українці в Петербурзі⁵⁾ 15 припадає⁶⁾, на саму „Наталку-Полтавку“; крім неї, були в репертуарі „Чорноморці“, „Запорожець за Дунаєм“, „Гаркуша“; багато співів було і в інших п'єсах, що й наближало їх до опереток.

1) Одесск. Вестник. 1884 № 63.

2) Див. В. Кендзерский. Малорусская трупа М. П. Старицкого в Воронеже. СПб. 1885.

3) М. К. Садовський. Мої театральні згадки. Літературно-Науковий Вісник 1907. VIII. 197.

4) Новое время. 1886. № 3855.

5) А. Суворин. Хохлы и хохлушки. СПб. 1907, стор. 66.

6) Новое время. 1887. № 3930.

Отже на мою думку, такий добір репертуару дуже сприяв успіхові української трупи: він давав їй спроможність з'явитися петербуржцям в звичних для них зовнішніх формах, надавши їм нового, цілком оригінального оформлення та змісту.

А крім всього — Петербург давно вже полюбив українські пісні й танки; п'єси з українським колоритом, може з контрасту, петербурзькі театри радо приймали і раніше¹⁾. За велику проте помилку було б думати, що виключно цим — вокальною та музичною частиною своїх вистав — догоджували українці всій публіці. Опріче звичайних меломанів, одвідували театр й інші глядачі — демократична маса, що кохалася в театрі — численна українська колонія, що рада була почути рідної мови в чужому та далекому од їхньої батьківщини Петербурзі. І рецензенти петербурзьких газет завжди зазначають присутність на українських виставах надмірно палких „южан“, що иноді з'являлися серед пишної столичної публіки в свитах та смушкових шапках і проявами свого щирого та голосного захоплення дратували холодних театралів²⁾.

Отакі були об'єктивні обставини, що сприяли успіхові українців на півночі. А далі все залежало від самої трупи, її хисту та репертуару.

Отже, переглядаючи газети, що озивалися на українські вистави, зустрічаємо ми в них панегірики акторам і вибачливу, або й зовсім негативну оцінку української драматургії. І дійсно, не дуже збагатився репертуар український за ці останні роки. До своїх коронних ролей Марія Костянтинівна додала „Одарку“, з „Запорожця за Дунаєм“, далі дебютувала вона ще в Ростові та Одесі в трьох нових п'єсах І. К. Карпенка Карого: — „Наймичці“, „Бондарівні“ і „Розумнім та дурні“³⁾: п'єси цікаві були не тільки тим, що позбавлено їх пісень та густого етнографічного офарблення — своїми громадянськими та соціальними ідеями були вони значно вищі від попередньої української драматургії. Проте, порівнюючи цей репертуар з тим, що давала петербурзьким глядачам російська драматургія, не можемо ми вважати, що був з цієї української драматургії серйозний конкурент. За 80-х років запанувала на петербурзькій сцені далеко не першорядна драматургія — п'єси Віктора Крилова, Сумбатова, Шпажинського, Ге, Гнедича та інших, деякі з цих іменнів давно вже позабував і російський театр, і російська література⁴⁾. Але були це п'єси з сучасного світського оточення, трактували вони проблеми кохання, слави, честі, грошей у близьких до того-ж глядачам формах. Українці ж приносили з собою цілковито інших героїв — селян і селянок з щирим і палким коханням, що утворювало в суперечності з владою батьків та матеріальними злиднями глибокі, але нескладні конфлікти. Проте ці п'єси перейняті були чимсь новим, здоровим і свіжим, безпосередністю, що приваблювала до себе перевтомлених занадто складними проблемами столичних глядачів.

¹⁾ Маю надію докладно з'ясувати ролю українського елементу на петербурзькому кону в іншому місці.

²⁾ Новое Время. 1886. № 3846, № 3852.

³⁾ М. Садовський. Там-же, VIII — IX. 194 — 195.

⁴⁾ Див. П. Гнедич. Хроника русских драматических спектаклей на императорских сценах 1881—1890. Сборник Историко-Театральной Секции. Петроград. 1918. т. I, стор. 1—66.

Треба, проте, згадати ще одну обставину. У житті кожного, театру чималу роль відіграє, як це добре відомо, преса. Вона підготовлює публіку до сприйняття його вистав, вона з'ясовує в них те, що здається з першого погляду незрозумілим. Отже театр український потребував такої прихильної до себе преси. Саме цього й не було. Петербурзькі газети українськими справами не цікавилися, про культурний рух цієї „окраини“ вони нічого не друкували. І крім старого Д. Л. Мордовця, українці не мали серед петербурзьких журналістів приятелів. Тим цікавіше для нас, що українські актори скорили собі пресу, привабили глядачів і свіжим, бодай і елементарним репертуаром, і яскравими талантами, і чудовим ансамблем, і старанними постановками, що за них і прозвали їх „наші мейнінгенці“¹⁾.

Участь Марії Костянтинівни в трупі, де налагоджено йшло мистецьке життя, утворювала з одного боку гарні обставини: легше було працювати в товаристві, що швидко привернуло до себе симпатії широких кол; але з другого боку потрібний був такий талант, щоб можна було відзначитись серед цього гурту талановитих акторів, завоювати собі особливу увагу глядачів. Проте перший вже її виступ у ролі Олени примусив газети занотувати міцне враження, що справила вона на глядачів та оцінити її, яко великий талант²⁾. Те-ж саме було і з другим її виступом („Бондарівна“) і з рештою³⁾. А далі з приводу її гри висловився чи не найвідоміший тоді в Петербурзі театральний критик — редактор-видавець „Нового Времени“ А. С. Суворин, що вперше побачив Марію Костянтинівну в ролі Галі („Назар Стодоля“). „Це є актриса — писав він — з талантом великим, самостійним, оригінальним, натура, вся зіткана з найчутливіших нервів. Рухливість її обличчя, всієї постати підкоряється з надзвичайною правдою всім душевним рухам. Про цю акторку не можна сказати, що вона особливо гарна, вдаючи драматичні поривання, чи спокійніші прояви життя; всюди — вона сама правда, поетична правда з усією її привабливістю... Взагалі є з неї одна з тих небагатьох акторок, що з першого свого на кону слова стверджують нам свій видатний талант, його свіжість, незаплямовану жадним наслідуванням комусь іншому...“⁴⁾. А через кілька днів по цьому Суворин видрукував свою знамениту статтю „Г-жа Заньковецкая в Наймычке“, де й подав докладний опис її гри, надзвичайно високо цінуючи акторську її вдачу. „Я не бачив ще на російському кону — зізнається він — наївності дівчини, так дивно вдової, як це робить п. Заньковецкая. Мені доводилося бачити ingénue, роблену наївність, що перейшла до нас з французької сцени. Проте наївність простої дівчини щось миле та дитяче, — побачив я тепер уперше... Ось-де справжній талант, ось-де справжнє акторське мистецтво, що нагадує Мартинова і Щепкина. Це не Мочалов, якого проривало надхненням, це щось струнке, це жива людина, що линіається собі вірною

1) Трупа герцога Мейнінгенського перебула в Петербурзі майже 2 місяці на початку 1885 року. П. Гнедич, ів. 31 — 32.

2) Новое Время, 1886, № 3850. — Новости, 1886, № 316.

3) Новое Время, 1886, №№ 3854, 3874, 3886 і далі Новости, 1886, №№ 320, 321, 329, 335, 341.

4) А. Суворин. Хохлы и хохлушки. СПб. 1907. стор. 8, 10 — 11.

з початку й до кінця, як у сумі, як і в радощах, так і в розпачі... Я одверто кажу, іншої такої-ж акторки я не бачив. Я порівняв-би її до Сари Бернар, але ніколи не зворушувала мене ця акторка; у п. Заньковецької дуже багато почуття і нервовості в грі, що завжди вважав я за краще над мистецтво, в чому й спокутуюсь. Як на мене, була Сара Бернар холодною, бодай і прекрасною акторкою; Тургенєв обзивав її „противною кривлякою“, і тут є чимало правди¹⁾.

Великі статті присвятив Суворин і іншим коронним ролям Марії Костянтинівни — Оксані („Доки сонце зійде“...), Олені („Глитай“). „Яка-б чудова була з неї Офелія... яке захоплення викликала-б вона у цій ролі, які-б ролі здатна була-б вона воскресити на російському коні, як віджив-би театр. Проте скінчить, здається, п. Заньковецька своє життя в українській трупі, закабалаючи свій язик в „хохлацьку“ мову, здобуваючи акценту і вироджуючись у „хохлушку“, що витягуватиме свої нерви до крайньої їхньої пружкості на одноманітні ролі, на ту-ж саму нещасливу жінку, яку визискує багатий куркуль (у „Наймичці“ та „Глитай“), або яку кинув молодий панич (в „Доки сонце зійде“). Великий талант має за свій обов'язок світити всім. Поневолюючи себе вузькій сфері місцевої говірки, місцевої драматургії, що навіть нічого не черпає з європейського репертуару, — призначає вона себе на другорядну роль. І тепер вже кажуть: „Звичайно, вона чудова акторка, проте здатна вона грати лише селянських „хохлушок“. На ролі з освіченого кола, з європейського репертуару, що потребує багато тонкощів і певної звички, вона не здібна“. Як на мене, це несправедливо. Почуття всі люди мають однакові, засоби задля їх виразу так само. Але звичка конче потрібна²⁾.

Що-далі, то дужче вихваляв Суворин українську артистку. І не тільки він: величезний талант її зазначили всі. Серед цього хору дружних рецензій фельетоніст „Санктпетербурзьких Ведомостей“ А. Морской надрукував 2 статті про українську трупу, де спробував холодними очима глянути на те, що захоплювало всіх (поміж інших і театрального рецензента тої-ж газети³⁾). Одвідавши українські вистави, А. Морской згодився тільки з тим, що дійсно таки добре грають українці; проте-ж радив він своїх читачів не захоплюватися їхньою грою занадто. Що-ж до Заньковецької — то, на його думку, рівняти її до Сари Бернар смішно. Суворинові зазначав він зокрема, що своїм надмірним вихвалюванням може він тільки зашкодити акторці⁴⁾. Суворин відповів на цей фельетон новою статтею — „Наши увлечения“.

„Мені завжди здавалося, писав він, що ми занадто великі резонери. Ми боїмося висловити свої почуття вповні, ми боїмося власних радощів і власних сліз, наче-б то було щось ганебне, чи не досить серйозне“. Стверджуючи свою думку, наводить він далі кілька прикладів, коли критика розхолоджувала тих, хто з запалом ставився до величезних з'явищ російського мистецтва; так було з Толстим, з Гоголем, з Мочаловим, так само й тепер з Заньковецькою.

¹⁾ Суворин, там-же 16, 16 — 18, 19 — 20.

²⁾ А. Суворин, стор. 36 — 37.

³⁾ Санктпетербургские Ведомости, 1886, № 316, 339, 341, 345, 348.

⁴⁾ Там-же, №№ 348, 355.

Проте з'явище вона величезне та своєрідне. „Це не п. Савіна, ані Стрепетова, це актриса сама по собі, цілком самостійна, що нікому не наслідує, акторка з душею, з надзвичайно розвинутою мімікою, чулими нервами, дуже гарною постаттю. Вона мусить випробувати свої сили в репертуарі, більш різноманітному... і аж тоді зможе вона розвинути всі свої природні сили; інакше призначає вона свій дар на певний застій¹⁾... Немає такої акторки по російських сценах...²⁾).

Цілком свідомо подав я такі просторі витяги з статтів Суворина. Ніколи ще не висловлювався про Марію Костянтинівну такий компетентний критик, що палко любив театр та добре його розумів. Його слова чекали, не тільки російські актори з увагою ставилися до його думок, а навіть і чужоземні знаменитості³⁾, що знали багато тонких та досвідчених критиків. Отже благословення Суворина Заньковецькій мало чимале значіння для її репутації. *Ipse dixit*. Присуд Суворина багато говорив, як тій публіці, яка не вміла самостійно розбиратися в тому, що бачила на сцені, так і тим, хто жив по-за межами Петербурга. І. К. Тобілевич, що перебував тоді в далекому Новочеркаську, розповідає в одному з своїх листів⁴⁾ про свою розмову з князем Святополк-Мирським, тодішнім отаманом Війська Донського⁵⁾. Статті Суворина справили велике вражіння на генерала, примусивши його згадати, що він „сам малоросіянин“; багато говорив він з І. К. Тобілевичем про український театр, давав навіть деякі поради з приводу його гастрольних подорожів і нарешті просив передати привітання Заньковецькій.

Успіх Марії Костянтинівни в „Наймичці“, а разом з цим і весь цей приїзд українців-акторів до Петербурга, вважати можна за кульмінаційний пункт на її сценічному шляху, а одночасно і всього побутово-романтичного українського театру. Дійсно, ніколи—ні раніш, ані пізніш—не стояла Марія Костянтинівна так високо в очах публіки. „Новости“ дивувалися надзвичайній різнобарвності її таланту; кожна нова роля виявляє нові риси в ньому, ще не знайомі, несподівані. Зазначалося і велику здібність Марії Костянтинівни змінювати виконання однієї ролі. Проте ніколи її гра не була позбавлена двох найхарактерніших прикмет: надзвичайної драматичної сили, що дивує в такій молоденькій та „субтильній“ жінці, і простоти та натуральності, яких не зрікається акторка в найміцніших патетичних місцях своєї ролі⁶⁾.

Фахівці театральної критики звернули увагу лише на один суто-мистецький бік її виступів. Цікаві спогади М. К. Садовського гарно змальовують нам те громадське значіння, що мали її виступи в ролях пригнічених злиднями та скривджених „сильними мира сего“ селянок. Зазначаючи величезний успіх українських вистав,

¹⁾ Суворин, 44, 45.

²⁾ Там же. 56.

³⁾ Ю. Беляев. Когда рассеялся ладан. Новое Время, 1912 № 1357. Пор. проф. Б. В. Варнеке. Суворин и театр. Наша Старина. 1914. № 2.

⁴⁾ Подаю далі цього цікавого листа з грудня 1886 р. в уривку.

⁵⁾ Кн. Микола Іванович Святополк-Мирський, 1833—1898.

⁶⁾ Новости, 1886. № 31.

пише М. К. Садовський про М. К. Заньковецьку такі рядки: „Особливо цей рух симпатій захопив весь Петербург після постановки п'єси „Наймичка“, коли виступала М. К. Заньковецька. Щось невимовне, дивне, неописане трапилось. Це був такий тріумф українського слова, якого більш ніколи воно не зазнавало. М. К. Заньковецька, цей велетенський і талант, розвернула перед публікою такі дивні риси простоти і художництва, в яких вся столічна публіка, звикла до штучного і через те блискучого виконання імператорських артистів, потонула в тій божественній, художній простоті гри артистки.

Перший раз на життю своїм цей ситий, блискуче одягнений салон побачив дійсне мужицьке життя. Життя того мужика, якого він бачив тільки з вікна вагону, в якому досі вбачав робочу тварину, яка з його погляду не мала ніякого почуття, ніякого болю, ні страждань. Перед ним з'явилася не в розкішних убраннях артистка, чаруючи своїм дивовижним фасоном убрання глядача, перед ним стояло обідране, забите життям дівча-наймичка. І не дивлячись на дрантя, яким покрито її тіло, вся її істота дихала божественною чистотою і повним любови й муки гарячим серцем. Перший раз в житті своїм салон побачив таку артистичну гру, з якої повинен був переконатися, що в мужицькому змученому працею тілі під драною його свитиною б'ється чисте серце, гаряче серце. Це переконання дала їм художньо-чарівна гра М. К. Заньковецької. Зате-ж і вітала її публіка. Вся зала, набита, мов улік бджолами, блискучим панством салону, стогнала і гучно вітала артистку...“¹⁾.

І. К. Тобілевич, що був одірваний тоді од колишнього свого товариства, не бачив цих виступів Марії Костянтинівни. Прочитавши суворинські статті про вкраїнські гастролі, він підкреслює в одному з своїх листів національну вагу цього успіху²⁾. „Въ этомъ отзывѣ, волею не волею есть именно то, чего я хочу, есть, хотя не ясное, признание того, что и на малорусскомъ языкѣ, смѣшномъ почему-то великорусам, можно производить глубокое впечатлѣніе, заставившее заговорить даже камни. Если Суворинъ такъ отзывается, то это равносильно тому, что „камни говорятъ“. Въ этомъ есть прогрессъ...“ Звертаючись далі до Марії Костянтинівни, зазначає він, що „она, одна она, силою своего таланта, заставила камень говорить, вызвала у крокодила слезы. Она заставила такого человека, как Суворин, сознаться, что онъ насмѣшливо относился и к драмѣ малорусской и къ языку, а теперь плачетъ. Это успѣхъ не только театральный, нѣтъ — это успѣхъ, за-который любящіе свою родину южане должны во вѣки вѣковъ помнить имя артистки. Должны имѣть ее портретъ и, передавъ его потомству, сказать: вотъ талантъ, который показаль передъ всѣми, что нашъ языкъ не есть языкъ только чабановъ, а что на немъ можно писать и приводить въ трепетъ узурпаторовъ художественною передачею простѣйшей исторіи...“

Задовольняючи різні кола різними сторонами свого галанту, Марія Костянтинівна мала в Петербурзі виключний успіх. Звичайно, залежав він почасти від чудової гри всього товариства, а почасти і сама вона

¹⁾ М. Садовський, там-же в., VIII — IX, 199 — 200.

²⁾ Подаю, зберігаючи правопис та пунктуацію оригіналу.

дуже сприяла успіхові всієї трупи. Театральний критик „Новостей“, запевняючи, що він належить до гарячих прихильників української сцени, зазначав проте, що для українського театру в Петербурзі прийшла „мода“: українцями захоплюються остільки, що іноді аплодують їм бог-зна за що. Тому й застерігав той-же рецензент, що такі симпатії не тривають довго¹⁾.

В Петербурзі трупа грала з місяці, маючи геть увесь час добрі збори. Наприкінці гастролів відбувся бенефіс М. Заньковецької. У-шосте грала вона „Наймичку“; отже, не зважаючи на значне підвищення і без того високих порівнюючи цін на українські вистави, чимало публіки пішло до дому, не діставши квітків: глядачі остільки виповнили залю, що не було вже можливості поставити зайвого стільця в проходах, а навіть в оркестрі. Успіх був знов величезний...²⁾

Які-ж саме були для Марії Костянтинівни наслідки її петербурзьких гастролів.

Зрозуміло, що перш за все вони зробили її ім'я надзвичайно популярним. Гучна слава її ширилася столичними газетами по всіх кутках Росії і про її величезний талант дізнавалися всі, хто цікавився театром або столичним життям.

Але це один лише бік справи. Другий був надто складніший.

Ми бачили, які висновки робив Суворин з виступів Марії Костянтинівни. Її шлях — через російську сцену до „інтелігентного“ та всесвітнього репертуару. Тільки в таких умовах розвине вона свій талант, тільки тоді зазнає вона справжньої слави... Такий талант, як у Заньковецької — писав у тому-ж Новому Времені інший автор — скрізь-би зауважили: і в Парижі, і в Милані³⁾; її дар висунав-би її на перше місце на кожній сцені⁴⁾ — читаємо в „СПБ Ведомостях“. Треба тільки відважитись розстатися з українськими Гальями та Оленами, і акторку чекає невмируща всесвітня слава. Тут було багато спокуси для молодой, повної сил та енергії акторки. І проте ми не помічаємо в неї жадного вагання. Як і раніш, переїздить вона з міста до міста з трупою М. Л. Кропивницького, виконуючи або старі свої ролі, або нові по формі та старі по суті утворення того-ж таки гатунку.

І, хоч не довелося М. К. Заньковецькій вийти далеко по-за межі цих своїх утворень, героїні української драми зазнали в них найкращого свого втілення. Розвивався та ширився український театр, акторський стиль Заньковецької викликав непогані іноді наслідування, але не бачила українська сцена такого широкого та художнього виконання всіх цих Галь, Олен та Харитин, як ті, що дала їх перша українська примадонна, яка так тісно пов'язала з ними всю свою акторську кар'єру.

1) Новости, 1886, № 349.

2) Новое Время, 1887, № 3909, — Новости, 1887, № 16.

3) Новое Время 1886, № 3886.

4) Санктпетербургские Ведомости 1886, № 336.

СЕРГІЙ КОЗУБ

Коцюбинський, як учень Драгоманова на полі публіцистики

Коцюбинський доволі рано познайомився з русько-українськими радикалами в Галичині, що зрештою, по довгому керуванні з Женеви М. П. Драгоманова, року 1890 zorganizувались у партію. Того-ж 1890 року Коцюбинський підчас перебування в Галичині знайомиться з Франком, Павликом, Белеєм¹⁾, з представниками краківської академічної молоді Яковом Невестюком²⁾, та Яросевичем. Невестюк в листі повідомляє про успіх радикального руху серед молоді української та польської³⁾ про безнадійну хворість Драгоманова⁴⁾. Проте Коцюбинський спеціально до радикалів, до їхнього органу „Народ“ та ідейного керівника його Драгоманова не виявляв поки що зацікавлення. Як початкуючий тоді письменник, він вдовольнявся „Дзвінком“ та „Зорею“, органами галицьких народовців, де містив свої твори. Співробітничавши в „Дзвінкові“, він на початку діяльності піддавався впливу у виборі тем. Цим можна з'ясувати, наприклад, переклад Коцюбинського „Святий вечір у Христа“ з Достоевського⁵⁾ та написання оригінального твору „Ялинка“, хоч письмен-

¹⁾ В листі до Коцюбинського I—X 1890 року Франко згадує Белея, як знайомого Коцюбинського, а від Павлика передає поклін.

²⁾ В листі з Кракова 18/VI 1890 року Невестюк писав Коцюбинському: „Тогідь після Вашого від'їзду (підкр. мое—С. К.) були тут похорони—знаєте з „газетки“ про долю вінця від радикалів і про мою бесіду з президентом похорону“...

³⁾ В тому-ж листі (недрукованому) 18-VI року 1890 Невестюк розповідав: „По похороні відбувся комерс, а лучче з'їзд слов'янської молодежи. Я держав реферат п. з. „Ідея федерації автономічної слов'ян“, котрий яко на часі викликав гарячу дискусію, а були на з'їзді (крім русинів і тутешніх поляків) також поляки з Варшави, Цюриху, Парижа, Женеви і т. д. чехи, болгари і т. д. Чехи переводять той реферат і муть го друкувати і запросили нас до Праги на з'їзд слов'янської молодежи“ в липню при нагоді вистави в Праці—може-б і Ви на охоту поїхати схотіли? Газета академіська „Ognisko“ упала, а тепер зачинаємо видавати „Ruch“ і ми оба з Ярославичем належимо до редакції, так в першій нумері не лиш подамо програму радикалів, а й приймемо її, яко редакція органу польської молодежи (крім нас е ще 4 люда в ред.). Так партія наша поширає“...

І далі в тому-ж листі: „Радикальна наша партія, як пишуть мені з провінції, сильно лютить пошів, але мимо того кріпшає з кождим днем і „врата адова не одоліють єя“. Народовці через таке ярке виступлення радикалів зискали много в очах уряду і мабуть навіть хотять з урядом входити в „compromis“ !!!“

⁴⁾ Недрукований лист без дати.

⁵⁾ З редакції „Дзвінка“ В. Шухевич писав до Коцюбинського (лист без дати): „Мені конче треба-би якого оповідання хоть-би в переводі з московського. Пошуйте за коротким а гарним та коли не успієте з часом перекласти його, так висилайте в оригіналі. Про се дуже Вас прошу“. А одержавши від Коцюбинського переклад в листі (3—XI—1890 р.) уже дякує: „Спасибіг сердечне Вам за „Св. вечір“. Я, бачите, все шукав за статтею відповідною, аж тут Ви мене вибавили з клопоту. Спасибіг за се. Буде ілюстрація і смеречка з діворою і пр.“...

ник не завжди вкладався в вузькі рямці народовецьких органів, як показує історія з „На віру“¹⁾ та з „Ціпов'язом“²⁾.

Проте була ще важніша причина, що відвертала Коцюбинського від науки Драгоманова.

В травні 1892 року Коцюбинський, заробітку шукаючи, з рекомендації Мих. Фед. Комара їде на службу в Одеську філоксерну комісію, що тоді працювала в Басарабії. Туди-ж у липні вступив, як помічник експерта комісії, В. Г. Боровик, фундатор і голова братства „Тарасівців“³⁾. Коцюбинський, розуміється, одразу-ж вступив в братство і взявся до роботи серед робітників філоксерників. За відгомін тодішнього настрою Коцюбинського та братів вважати треба

¹⁾ Редактор „Зорі“ відповів, напр., Коцюбинському за „На віру“, коли її одержав, що друкувати в „Зорі“ не може. Коцюбинський за це сповістив М. Комара, який так з'ясував це явище (Лист без дати): „Що до Вашої повісті „На віру“ — то Ви не дивуйтесь відповіді впорядчика „Зорі“. То-ж в Галичині справді публіка переважно попівська і вона надто вже пильнує за тією моральністю, то сама тема здаватиметься їм не моральною, а впорядчику більш, або менш треба рахуватись з поглядами і смаком публіки, особливо при виданні „Зорі“, призначеної для сім'ї. Інакше стоїть діло з „Правдою“, там зовсім інша публіка і там не дуже то вважати на ті кумедні погляди на моральність і з великою охотою надрукують. Тим-то я Вам раджу написати до редактора „Зорі“, нехай він ту Вашу повість перешле в „Правду“, а тим часом, коли у Вас єсть чорняк, то Ви будьте ласкаві, перепишіть гарненько обов'язковим правописом і пришліть мені до збірника, нехай вона буде і в „Правді“, і у нас.

Коцюбинський пристав на думку Комара, написав редакторові „Зорі“. А редактор „Зорі“ Лукич з Станіславова 10 н. ст. вересня 1892 р. відповідав:

„Вашу повість „На віру“ передав „Правді“ і так редакція, як і читачі вельми з неї задоволені. А треба Вам знати, що „Правда“ не потрібує так оглядатись на все як „Зоря“, на котру дивиться остро цензура урядова і цензура передплатників, що не хотіли-б бачити нічого, що-б нарушувало їх чувства релігійно-моральні. Можна-б очевидно спорити проти тому, чи іменно такі речі, як згадана повість нарушують ті чувства, але факт єсть, що у нас в Галичині виробилась така опінія... Її треба викоринювати, але дуже злегка“.

²⁾ Одержавши „Ціпов'яз“, редактор „Зорі“ Лукич писав:

„Ваш „Ціпов'яз“ мені дуже сподобався, та в тій формі, як він написаний, не можу його помістити в „Зорі“. Два місця в ньому єсть нецензурні. Одно місце — справа з граматкою московською, а друге — де становий б'ється з Семеном. Не думайте одначе, що ту виявляю мій погляд: ні, се справа зовсім ясно поставлена.

Мені здається, що я писав Вам при кінці 1892 р., які умови поставив цензор до „Зорі“ під грозою не пускати „Зорю“ в російську імперію. Там між иншими (підкр. Лукича) сказано, що не вільно дражнити падаючої в Росії народности, себ то московської, навіть здалека, — а також інституцій державних. Таким драженням він уважав напр. малесенький ескізик під заг. „У станового“, поміщений мабуть в ч. і 21 чи 22.

Наколи одже схочете ті два місця змінити, так я з найбільшою приємністю поміщу „Ціпов'яз“ в „Зорі“, наколи-б не могли — в такім разі передам „Правді“, хоч в „Зорі“ прочитало-б його яких 400 передплатників на Україні“...

400 передплатників на Україні переважили у Коцюбинського, і він перероблює відповідні місця, щоб тільки надрукувати в „Зорі“. Сповідачи в листі 14 нов. ст. VI — 1893 р. за одержання додатку до „Ціпов'язу“, редактор „Зорі“ так оцінює зміни, що їх поробив Коцюбинський: „Ціпов'яз“ увійде в теперішній формі до „Зорі“.

³⁾ Основоположниками його року 1892 р. на могилі Шевченка були В. Боровик, що розробив статута, Михайло Базько-Базькевич, Микола Байздренко; трохи пізніше пристав Липа Іван. Братство мало етично-політичну мету, при чому змін в політичному житті братчики покладались здобути шляхом еволюції. Брати були зобов'язані культурно-освітню працю вести серед українців, національну збуджувати свідомість. Серед робітників філоксерників, яких Боровик запрошував з сіл Полтавщини, де він перед тим працював, не гребували братчики за дрібні справи

казку „Хо“¹⁾, присвячену до того-ж „братові В. Боровикові“. В даному випадку важно те, що Коцюбинський, як „Тарасовець“, ішов в розріз з проповіддю Драгоманова²⁾.

Проте „Братство Тарасівців“ уже 1895 року починає занепадати³⁾, а знайомість з виданнями галицьких радикалів і в першу чергу з творами М. П. Драгоманова⁴⁾, а також знайомість з передовою російською пресою⁵⁾ та літературою⁶⁾ того часу зробила своє і Коцюбинський, коли йому раптом прийшло до праці в газеті, рішуче виявляє себе драгоманівцем.

На початку листопада 1897 р. Коцюбинського до праці в житомирській газеті „Волинь“ запросив видавець її А. М. Коген. Склавав з ним умову і, гарантувавши себе закладом від Коцюбинського, доручив йому завідувати конторою. Місяць пізніше Коцюбинський почав вести відділ в „Волині“ — так званий „Свет и тени русской жизни“. Як завідувач відділу „Свет и тени“, він підлягав відповідальному редакторові Е. Фідлерові.

агітувати, поміст у хаті стелити, гігієни додержувати, жінку жаліти і поводитись з нею чемно. З мотивів конспіративних в братство приймали обережно, так що з 60 душ робітників, що в їх перебували в комісії, до братства було вписано душ 7, 1894 року брати зробили з'їзд, де було душ 30. На думку В. Боровика братство Тарасівців проти російських народників, що проповідували цілковите спрощення, одрізнялось тим, що намагалось народ піднести до себе, етично-політичну мету ставлячи.

¹⁾ Постать „Хо“ привіз Коцюбинському Боровик з Полтавщини з м. Глинського (тоді Роменського повіту), де він чув, як жінки лякають дітей. „Цить, бо вхопить „Хо“ („Хо-ха-хапати“ утворює В. Г. Боровик).

²⁾ Радикали за Боровиком В. Г. забували свою мову, робились росіянами, а це відвертало людей їхнього гурту від радикалізму.

Сам Коцюбинський це ствердив, підкресливши в своєму примірникові „Листів на Наддніпрянську Україну“ на стор. 68 слова Драгоманова: „Докір українським радикалам в незнанні української народної мови може справді бути почасти вірним“...

³⁾ Свідчення В. Г. Боровика.

⁴⁾ В архіві Коцюбинського (Чернігівський державний музей ім. В. В. Тарновського) є такі книжки Драгоманова, що їх передано разом з бібліотекою М. М. Коцюбинського: „Z dziejów liberalysmu w Rosji przez Dragomanowa z rosijskiego przelozył I. Franco; odbitka z „Kurjera lwowskiego“ Lwów 1889“. (бібл. № 594). — Драгоманов. Австро-руські спомини (1867 — 1877) Львів 1889“ (бібл. № 812). — „Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу Львів 1892“ (Бібл. № 813) — „Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну. Ред. „Народа“ Коломия 1894“ (Бібл. № 539). — Драгоманов. Рай і поступ. Вил. ред. „Народа“ Коломия 1894. — „Драгоманов. Казаки. Літ. - Наук. Б.-ка. Львів 1906 (Бібл. № 541). — Драгоманов. Листи до І. Франка і інших 1881 — 1886 Франко. Львів 1906. (Бібл. № 650) і — „Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев 1874 — 1875“. (Бібл. № 709).

⁵⁾ В листі 20 жовтня р. 1896 з Куру-Узенья: „Читав лиш газети. „Крым. Вестн“ і „Русск. Вед.“ приходять теж раз на тиждень 14 чисел і треба-ж усе проковтнути!“

В недрукованому листі до дружини (26 вер. 1896 року з Алушти Коцюбинський характеризує чергове число „Зорі“, що він його одержав, додає: „Маємо теж нову книжку (IX) „Рус. Мысли“. Половина книжки белетристики. Є стаття проф. Левитського про хліборобські спілки в Херс. губ. „По морю“... теж друкує полеміку поміж Левиньким та Борисовим (секр. земск. упр.) про ті-ж спілки. Тепер ця справа (спілок) вияснюється — і шкода, що ти, пишучи, не могла покористуватися цим матеріалом“.

⁶⁾ В недрукованому листі до дружини Коцюбинський 9 жовтня 1896 р. сповіщав з Куру-Узенья: „Читаю тепер Глеба Успенського. Це один з „любимих моїх московських авторів“.

З самого початку роботи в „Волыни“ Коцюбинський починає скаржитися в листах: „Мені здається (може воно тільки здається (підкр. Коцюбинського), що я влетів, взявши цю посаду. Все те гірше, чого я боявся був, коли мені пропоновано ще посаду — справдилося і так далеко стоїть од рожевих надій та мрій Миколіних!“¹⁾ Головне, що не вдовольняло Коцюбинського, це напрямок. В одному листі²⁾ він пише: „Будь це ще газета з симпатичним напрямком, стій коло неї живі люди, легше-б було співробітникові. А то маєш таке почуття, наче сидиш в купі гною, а навкруги тебе всякі паразити. Бридко!“ Про редактора Фідлера Коцюбинський глузуючи писав, що у нього громадський мотив — це костюм на весіллі, де автор був за дружбу³⁾, а тим часом він був Коцюбинському за цензора, крім губерніяльного, що йому підлягала і вся газета. Посилаючи дружині першу статтю з „Свет и тени русской жизни“, Коцюбинський писав: „Вона обрізана. Сьогодні мав цілу баталію з редактором. Для завтрашнього №-а знов даю статтю, вдатно написану, з добрим світлом. Отож це дуже не сподобалось редакторові (він очевидно задрить мені) і він вичеркнув ціле переднє слово до замітки і написав своє. На його думку, стаття написана нецензурно. Я тоді розсердився і сказав, що не хочу підписуватися під переробленою статтею і взагалі при таких умовах не хочу писати. Я хочу мати одну цензуру, коли вже без неї не обійдеться, а не дві. Перепалка була гаряча і скінчилась тим, що ми посердилися“⁴⁾...

Такі історії продовжувались весь час, коли Коцюбинський подавав статті. Якщо їй приймав їх редактор, то завжди з певними застереженнями. „Это положительно нецензурная статья... Это слишком смело, слишком сильно, в особенности для нашего края. Киевские газеты ни в каком случае не поместили бы такой идейной вещи... Впрочем я возьму... у нас цензура слишком глупа,— может быть, пропустит“⁵⁾.

Не зважаючи на такі серйозні перешкоди з боку редактора та цензури, Коцюбинський проте намагається зміцнити свою позицію, закликаючи до участі в „Волыни“ товаришів письменників. Коли надходять їхні статті, боронить від нападів редактора. Так у „Волыни“ ми бачимо статтю Б. Грінченка „Из заметок о сельских чтениях“⁶⁾, де автор занотовує багато спостережень, як розуміють та ставляться до творів Куліша селяни.

Друга стаття, що її пощастило Коцюбинському протягти в „Волынь“ — це стаття Мордовцева „Русский“ (в лапках) язык в Галиции“, передрукована з „Петербургских ведомостей“ в трохи зміненому вигляді⁷⁾.

¹⁾ Недрукований лист до дружини 12 — XI, 1897 року. Під Миколою треба розуміти очевидно Миколу Міхновського.

²⁾ Лист 17 — XII 97 р.

³⁾ Лист 15 січня р. 1898.

⁴⁾ Лист II — XII, 97 четвер.

⁵⁾ Лист 15 — XII 97 р. Понеділок.

⁶⁾ „Волынь“ 1898 р. п'ятниця 30 січня і продовження — субота 31 січня. Псевд. „Ив. П.“

⁷⁾ „Волынь“ 1898 р., 6 та 7 лютого.

Таким-же способом Коцюбинський взяв з ліберального російського журналу „Образование“ (січень р. 1898) та прилаштував до газети статтю проф. Сумцова „Организация общественных развлечений“, робив заходи до розповсюдження „Літ. Наук. Вістника“, що тоді виходив у Галичині, подаючи про нього звістку в відділі бібліографії, озивався на ювілеї українських письменників, як було на роковини смерті Куліша 2 лютого 1898 р.¹⁾

Разом з тим не без впливу Коцюбинського, очевидно, відбулось запрошення Пясецького, учителя гімназійного з Варшави, на рецензента українських книжок.

Були ще й такі заміри у Коцюбинського на початку його служби в газеті, які, правда, під впливом непереможних труднощів ніколи не здійснилися. Це бажання зробити характеристику щоденної преси²⁾, а також написати повість на тлі газетному³⁾.

Минуло ще тільки 2 місяці праці, а у Коцюбинського складається рішення — вирвати заклад і втекти до Чернігова. Власник газети Коген з поверненням закладу не поспішає, Коцюбинський нетерпеливиться, навіть збирається вдатися до суду. Коген проте просить, щоб Коцюбинський лишився, обіцяє, що як тільки одержить гроші, Фідлера, відповідального редактора, не буде, а замість нього він, Коген, просить Коцюбинського увійти до редакційної колегії з трьох, де він поруч і нарівні вестиме відділ. (Два інші редактори Гриневецька та Ліньов).

Проте на початку березня 1898 року праця Коцюбинського в „Воляни“ припиняється.

Всіх статей, що їх написав Коцюбинський, в „Воляни“ працюючи, 17, проте не всі вони однаково оригінальні. Перша категорія — статті, що їх Коцюбинський тільки прилаштував до „Воляни“. Друга категорія — ті, де письменник, беручи матеріал з інших газет та журналів, будує оригінальну статтю. Цих останніх, певна річ, більше.

У своїх писаннях Коцюбинський виявив себе Драгоманівцем⁴⁾. Ми тут знайдемо всі головні точки проповіді Драгоманова. Замість тодішньої монархічної централістичної держави — спілка всіх народів російської імперії проти уряду, що повинна привести до федерації

¹⁾ В листі 5-го лют. 1898 р. Коцюб. писав: „Мою замітку про Куліша передрукували одеські і другі газети без всякої зміни. То добре, бо все таки ширяться відомості про нашу літературу.“

Коли-б у мене було більше вільного часу, я дав-би цілий ряд етюдів-літературних характеристик з нашої літератури. Очевидячки це цікавить південні газети, а разом з тим і публіку.“

²⁾ Лист 5 — XII 97 р. „Зараз зібрав щось коло сотні газет (по 1-му числу кожної) і хочу зробити характеристику щоденної преси.“

³⁾ В тому-ж листі: „Я потрошки збираю матеріал для повісти на тлі газетному. Трудна тільки буде ця робота: чим більше думаєш над планом повісти, тим ширші горизонти відкриваються“ ... І далі: „У мене вже й фабула складається. Поки що не писатиму тобі про неї, бо це плід не виношений“.

Про це саме згадує і акад. Єфремов, хоч і відносить до пізнішого часу, до 1902 року. „Коцюбинський. Критично-біографічний нарис“ стор. 56. „Слово“ Київ 1922 року.

⁴⁾ Розуміється, Коцюбинський ніде в своїх статтях не згадує самого Драгоманова. З'ясувати це може твердження Б. Кістяківського: „В Росії Драгоманов и как ученый до сих пор еще недостаточно известен, так как вследствие цензурных условий ученые в России часто не могли ссылаться на его сочинения даже тогда, когда пользовались ими“ (М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная

всіх пород; в культурній роботі, що їй таке велике надавав значіння Драгоманов, — європейські поступові ідеї для кожного народу в його національних формах, або, як любив висловлюватися Драгоманов, „космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах“, боротьба проти церкви, як огнища консерватизму та реакції, доцільність окремих терористичних актів; як збройний опір органам влади, народні бунти і п. т., на тлі даного політичного ладу, підтримка робітників в практичних вимогах; надавання ролі поступової інтелігенції в поступі та гостра критика хиб українського життя¹⁾.

Що до критики російського монархічного ладу Коцюбинський, пишучи в підцензурному органі, розуміється, мусів оглядатися на цензуру. Зате в листах того часу дає волю вислову зненавиди до клас, що мали керовничу роллю в державі.

Листи з Криму 1896 року повні гострої критики тих високих осіб, що в їх доводилося авторові працювати²⁾.

Таке-ж ставлення і до поліції. Перебуваючи далеко від родини в Криму, Коцюбинський волів краще сидіти без листів аніж одержувати їх з рук поліції³⁾. Коли справа йде за утиски з боку поліції, Коцюбинський навіть єднається з людьми, що до них ставився вороже⁴⁾.

Чіпаючи життя різних народів в Росії, Коцюбинський збирає з усіх кінців тодішньої царської імперії безліч „тінів“, убійчих фактів

деятельность и жизнь. Б. Кистяковский“. Передмова до „Политических сочинений“ в виданні проф. Гревса та Кистяківського ст. LXI).

В листах до дружини Коцюбинський згадує за Драгоманова з такого приводу: „Коли Ліза (Ліза Новоселова, близька знайома Коцюбинських. С. К.) боїться виписати паперу з поліччям Др., то хай випише хоч з Шевч. патретом. Цензура напевне пустить. Що дорого обійдеться, хай її не турбує. Хай випише небагато, ми все заберем. Адреса „Науков. зап.“ така: Львов, Lemberg, ул. Академічна, Ч 8. Редакція і т. д. Напиши, чи Ліза згоджується, а я тоді вишлю гроші. (Недр. лист 12 січня 1898 року).

¹⁾ Я беру Драгоманівські погляди, як вони одбилися у пізніших творах і переважно в „Листах на Наддніпрянську Україну“ (через цю бо призму знав Драгоманова й Коцюбинський), хоч розуміється, як показав у своїй праці акад. М. С. Грушевський („З починів українського соціалістичного руху“ Збірник за редакцією М. Грушевського. Відень 1921 року), Драгоманов в різні часи своєї діяльності був не зовсім однаковий.

²⁾ Лист 14 жовтня 1896 р. Куру-Узень. „Виходила на роботу стара паня „Генеральша“ (Княжевич) та її синок „чиновник особых поручений при губернаторе“, „почетный мировой судья“, „помещик“, пшют, дурень etc. Все воно таке несимпатичне, таке дурне, невиховане, псевдоаристократичне.

16 жовтня (про ту-ж родину з знайомими): „Скільки там гною, сміття й всякої гидоти, як-би ти знала, моя мила! Раби і підніжки всякої влади, палять фіміям навіть земським начальникам. Хоч-би тобі одна благородна думка, хоч-би одно людське слово! А нічогоїсьню“... „Збудували в парку літній театр і підчас вистави пускають татар постояти оддалік од „благородної публіки“, а для порядку закликають десятихків і урядника!“

³⁾ Лист 12 жовтня 1896 року. Куру Узень. „Довідався я, що звідси двічі на тиждень посилають на пошту, але хто-ж? Поліція. Через такі руки я не хочу діставати кореспонденцію і волю терпіти та чекати“.

⁴⁾ Лист 8 лют. 1898 р.: „Відний“ „Еф“ (редактор Фідлер). Він написав замітку про селянина, що поліція везла в участок, придушивши дошкою, а губернатор образився і звелів „возбудить дело о клевете“. Поліція приходила нині до Фідлера робити протокола, та не застала його. Чим скінчиться діло, не знаю, але я цілком на боці Фідлера“.

життя, що їх так яскраво було одмітно не тільки у нас, але й у Ченстохові¹⁾, у калмиків, якутів, на північному Кавказі.

Таке зіставлення Коцюбинський любить уживати, як спосіб будування своїх публіцистичних статей. Поводження педагогів з дітьми на Кубані і в Ченстохові), про віру в нечисту силу — розповідь за „Бессарабцем“ з Проскурівщини, поруч, за „Волгарем“ — про різдвяну кутю в Арзамасі і зрештою, за „Нижегородским Листком“, що віри в нечисту силу не позбулися навіть особи, що наглядають за публічними народними читаннями²⁾). Подібне зіставлення бачимо в статті³⁾, де вязниківський випадок з Табеляровою у Володимирській губернії на початку 19 сторіччя протиставляється приемному для автора виривкові з життя сучасної виробничо-промислової школи в Миргороді.

Вишукуючи таку силу хиб сучасного йому ладу державного та громадського, Коцюбинський разом з тим солідаризується з ліберально-поміркованою та народницькою журналістикою на ґрунті спільної боротьби проти реакціонерів, використовує з них ті статті, які дають можливість ганити, як колись ганив Драгоманов, орган великої бюрократії „Московские Ведомости“. В статті⁴⁾, де Коцюбинський розглядає полеміку „Вестника Европы“ та „Русского Богатства“ з „Московскими Ведомостями“, він таку дає оцінку: „Право, отрадно становится, когда после мрака и человеко-ненавистничества реакционеров тебя осветит и согреет братолюбивое слово честного органа печати⁵⁾)...

Подібно - ж висловлюється Коцюбинський про „С.-Петербургские Ведомости“, що стояли за знищення зовнішніх перешкод що до розвитку української мови. „Нельзя не согласиться с С.-Петербургскими Ведомостями“, всегда по рыцарски поднимающими голос взащиту слабейших и угнетенных“⁶⁾).

Тісно з цим способом боротьби лучиться боротьба з цензурними утисками, яку Коцюбинський намагається вести теж єдиним фронтом. Йому болить, напр., за далекого крижаного „Енисея“, „Сибирскую Торгово-Промышленную газету“, при чому він виявляє гарячий запал, ганьбить стариківську досвідченість „Волжско-Донского Листка“, що стоїть за повільну боротьбу з темними сторонами громадського життя.

Освітньої справи Коцюбинський торкається декілька раз, констатуючи жахний брак шкіл на Україні (говорить за безпорадну темряву району Проскурівщини — на 2 містечка та 160 сіл одна двохкласова⁷⁾). За ідеал до певної міри письменник виставляє Миргородську школу Гоголя, що готує гарних майстрів та робітників і де, як показує статистика, переважають учні селяни проти інших клас⁸⁾). Але найяскравіше виявляє Коцюбинський драгоманівські принципи в освітній справі в статті, де він говорить за чужородців.

1) „Волынь“ 22 января 1898 года.

2) Ibid. 27 января 1898. Треба гадати, що ця стаття (матеріал до неї) спричинилась до написання „Відьми“ р. 1898.

3) „Волынь“ 5 марта 1898 р.

4) „Волынь“ 4 січня 1898 р.

5) „Волынь“ 22 лютого 1898 р.

6) „Волынь“ 27 січня 1898 року.

7) Ibid. 5 березня 1898 р.

8) Ibid. 12 грудня 1897 р.

Розглядаючи шкільну систему у якутів) і гостро критикуючи її, Коцюбинський таку подає пораду: „Только поднятием туземной культуры, а не навязыванием своей, хотя бы и высшей, можно добиться желаемых результатов, т.-е. такой степени развития инородцев, чтобы они, как губка влагу, могли воспринять плоды общеевропейской цивилизации“.

Подивіємось тепер, які Коцюбинський ставляв вимоги тодішній публіцистиці та як конкретизував їх у статтях.

Розглядаючи значіння і роль преси, Коцюбинський доходить висновку, що преса на Україні скучна, бліда й нецікава, бо те, що написано в провінційній пресі, уже відомо з столичної. Про місцеве життя такі відомості, що їх можна було припустити, не читавши зовсім газети, бо вони цілком такі, як і в сусідньому місті. Дати чогось живого, що захоплює, чогось такого, з чого у читача живіше забігав-би живчик, зміцніла енергія і віра в краще, явилось-би бажання всі сили віддати на досягнення цього кращого, преса не може.

Це все могла б дати преса, яка на думку Коцюбинського, виходить з особливостей місцевого життя. Зрозуміло, що поруч з іншими Коцюбинський за неодмінну умову орієнтуватися в особливостях місцевого життя вважав уживання української мови¹⁾. Бачучи причину блідости, анемічності місцевої преси російських газет в неумінні підійти до місцевого життя, Коцюбинський, сам беручи матеріал з столичних газет та журналів, намагається як-найкраще прилаштувати його до потреб та інтересів місцевого населення. Це виявлялося в скороченні, пропусканні зайвого матеріалу, в переробленні та дописуванні²⁾, в орієнтуванні в знятому питанні мало свідомого обивателя. Містачи в „Волини“ „Русский“ (в лапках) язык в Галиции“ Мордовцева³⁾, полемічну статтю проти виступу в цій справі „Биржевых Ведомостей“, Коцюбинський про Галичину говорить в декількох словах, пропускає, напр., тлумачення вчинку депутатів поляків, що брали участь в комісії вирішення української школи в Галичині, викриття русифікаторських закликів з боку „Биржевых Ведомостей“, присуд що до майбутньої долі української мови, як і про піднесення авторитету російської мови у німців, англійців та французів. Натомість подає свою оцінку, підкреслюючи авторитетність поважного письменника Мордовця та

¹⁾ Лист до дружини 9/І 1898 р. Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчіть його тільки по московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвинути. Стеж і за Мариною, щоб не вчила бо-зна яких слів. Хай говорить чисто, краще, ніж його батьки. У всьому поступ!.. А в „Листах на Наддніпрянську Україну“ (в примір. Коцюбинського) підкреслено на берегах: „Ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці, при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвидніщої національної ознаки, народної мови, як способу морального звязку між людьми“. Стор. 67.

²⁾ Лист 27 січня 1898 р.

„Вчора я цілий вечір сидів над прилаженням статті проф. Сумцова „Организация общественных развлечений для „Волини“. Треба було дещо дописати, переробити, скоротити, а позаяк стаття чимала, то роботи було так багато, що аж рука заболіла“.

³⁾ „Волинь“ 6 та 7 лютого 1898 г.

шкідливу тенденційність органів, як „Биржевые Ведомости“, що затемнюють іноді найрозуміліші поняття.

З пристосованої до „Волини“ статті „Организация общественных развлечений“¹⁾ ми знов бачимо, що розумів Коцюбинський під місцевими особливостями на Україні. Цитати з Пушкіна та Надсона про Італію, про великоруське село того-ж Пушкіна та Тютчева, як і посилання на байки Крилова, Коцюбинський пропускає. Не зазначає також „прекрасных популярных книг Леббока „Радости жизни“ и „Красоты природы“, за виразом Сумцова, які Сумцов рекомендує в російському перекладі. П'єсу Гоголя „Женитьба“ він вважає за незрозумілу народові²⁾.

Натомість інший шерег фактів спостерігаємо. Коцюбинський збирається й робить справоздання з „Літер. Наукового Вісника“, що тоді виходив ще в Галичині, щоб здобути передплатників на Україні (Наддніпрянській³⁾), передруковує з „Петербургских Ведомостей“ Корніловичеву⁴⁾ замітку про Шевченка; на першу річницю смерті Куліша пише статтю про Куліша і в листі до дружини шкодує, що не мав матеріалу, щоб докладніше написати про Куліша⁵⁾ і дуже вдоволений з того, що його замітку передрукували одеські газети. Це підносить його дух, і він уже мріє про нездійсненне — подати цілий ряд етюдів — літературних характеристик з української літератури⁶⁾.

Як важливу частину культурної роботи підносить Коцюбинський, як і Драгоманов, громадську роль мистецтва. Це видно і з прикладно-ваної до „Волини“ статті проф. Сумцова „Организация общественных развлечений“⁷⁾, і з листування тодішнього.

Відомо, що в Росії в той час панував уже модернізм⁸⁾. Коцюбинському довелося здибатись з представниками столичного модернізму, але він зразу-ж поставивсь до них негативно. В листі⁹⁾ про цю зустріч Коцюбинський писав: „Тут у нас (в Житомирі) поет з Петербурга. Властиве — це Розенблят, чи Розеншталъ, жид. Він читав лекції про Пушкіна, Фета, Лермонтова і других — освітлює їх містичним світлом, приплів чогось до поезії бога і думає цим захопити публіку. Нині був у редакції і всунув мені безплатно білета на свою лекцію. Не піду, шкода вечора, та й не цікаво все це. Хай йому аби-що з його лекціями“...

Як бачимо, Коцюбинський одразу-ж недвозначно відповідає, що йому „нетлінний світ ідеальних законів і вічних розумових та моральних запитань“ чужий. Замість визнавати інтуїцію, як подув

¹⁾ Ibid 28, 29 і 30 січня 1898 р.

²⁾ „Волинь“ 11 грудня 1897 г.

³⁾ До дружини 14 лют. 98 року. „Я дуже радий, що помістив звітку про Вістник. Зробив, як бачиш, це так зручно, що подав адресу, зміст і ціну, а також про те згадав, що цензура пускає його на Україні. Я певний, що після цієї звітки чимало підпишеться на Вістник“.

⁴⁾ „Волинь“ 18 січня 1898 року № 14.

⁵⁾ Лист до дружини 30 січня, 98 р.

⁶⁾ Недр. лист до дружини 5 лютого р. 1898.

⁷⁾ „Волинь“ 28, 29 і 30 січня 1898 року.

⁸⁾ Перший виступ модерністів у київській „Заре“ Минського та Ясинського ще року 1884.

⁹⁾ Недрук. лист до дружини 19/XII — 97 р.

потоїбічного світу, як це говорили модерністи, прихильники принципу мистецтва за для мистецтва, Коцюбинський старанно студіює письменників, які йому можуть дати науку. Про це свідчить і сам письменник¹⁾ та ті, що його знали²⁾. До того-ж часу, коли він писав статті, належить лист, де він з іронією говорить про „вільну музу“ письменника, що не бере науки від інших великих письменників³⁾.

З другого боку Коцюбинський, як реаліст намагається відмежувати себе і від крайнього натуралізму⁴⁾.

Також критично Коцюбинський ставиться і до церкви, що всією своєю діяльністю підтримує реакційну державу, оберігає темряву серед народу. Крім публіцистичних його статей це відомо з його листування⁵⁾, кишеневої книжечки⁶⁾ з його художніх творів і зрештою з свідчень осіб, що добре знали письменника⁷⁾.

Уже в першій статті⁸⁾ Коцюбинський подає далекий, але яскравий приклад протесту селян проти примусу утримувати церковний причт. І Коцюбинський дає зрозуміти, що власне влада тодішня з своїми земськими начальниками та благочинними була безсила боротися проти такого руху⁹⁾. Особливо цікава стаття про штунду й сектарство¹⁰⁾. Хоч автор і каже, що він тут, як і скрізь, „обганяється загальними гадками“¹¹⁾, проте на тлі фактів з „Русского Богатства“ (Декабрь 1897 года „Хроника внутренней жизни“) він робить висновки, які провину за сектарський дух та нетолерантність сектарів перекладають на саме-ж православне духовництво. В той час, як кореспондент „Русского Богатства“, подавши доволі широкий матеріал з руху сектарства та

¹⁾ Лист до Мочульського 15 січня ст. ст. 1906 р. „Укр. Життя“ 1916 року кн. 10-11).

²⁾ Л. Н. В. 1913 р. кн. V Жук. М. „Погасле світло“: „Ні одна нова книжка з всесвітньої літератури не пройшла так, щоб не прочитав її М. М. І кожне таке читання було не побіжне, а з старанною оцінкою для себе кожного автора“.

³⁾ Лист до дружини 5/I 1898. „Він (Кравченко) просто комік, щоб не сказати психопат. Уявляє себе великим художником, більшим від Гоголя — і навіть не хоче читати ні Золя, ні Мопасана, ні Бурже, щоб часом вони своїми творами не зробили впливу на його „вільну музу“. Він хоче бути оригінальним і затемнити письменників цілого світу. Всі знайомі преклоняються перед ним“, називають його генієм (це він сам каже“...).

⁴⁾ Лист до дружини 28/I 1898 р. Сповідуючи дружину, що він таки почне писати, додає: „тільки не бійся, що я піду далі реалізму, далі Мопасана, як не я, а мені здається, що я маю здоровий смак і знаю межі реалізму“.

⁵⁾ Л. Н. В. 1919 кн III М. М. Коцюбинський. Листи до дружини ст. 292 „Серед розкішної чистої природи — монастир з його братією, святощами та заботонами — здається якоюсь гидкою плямою, смердючою купою гною“.

⁶⁾ У киш. книжечці 1901 р. стоїть: І серед убогого, зчорнілого села стоїть мавзолей людській темноті... і блищить проти сонця білим муром і сяє золотом.

⁷⁾ Один знайомий М. М. черніговець розповідає, як принципово Коцюбинський зрікся кумувати, а В. Г. Боровик запевняє, що Коцюбинський був агностик.

⁸⁾ „Волинь“ 11 грудня 1897 року.

⁹⁾ В примірнику „Раю й поступу“, що належав Коцюбинському (Чернігівський державний музей) на стор. 141 підкреслено такі слова: „Тепер-же єсть такі вчені люди, котрі не признають особного од життя людей в громадах на землі царства божого, або небесного, а думають, що царство правди і можливого для людей щастя і мусить наступити тут, на землі, в людських громадах, коли люди стануть освіченими, вільними та добрими, хоч і не перестануть умирати“ (підкр. Коцюб).

¹⁰⁾ „Волинь“ 10 січня 1898 року.

¹¹⁾ Лист до дружини 9 січня 1898 року.

історії боротьби з ним, приходять до батьківської уваги учасникам та ініціаторам місіонерського з'їзду, що розходження в думках „невольно заставляет нас обратить внимание на то, почему миссионерский съезд не отличался той публичностью и гласностью, которая свойственна всем съездам и которая устранила бы, конечно, все пререкания“, бо - ж з питаннями, які обмірковувано на місіонерському з'їзді, треба бути знайомим кожному, Коцюбинський, як протиставлення агітації церковних друкованих органів, подає і відомості з органів, що стоять на антицерковному ґрунті, як „Русский Труд“. Закінчує статтю Коцюбинський так: „История преследуемых идей всем известна. Не в отношении ли духовенства к сектантству следует искать объяснения той страстности прозелетизма, на какую указывало „Миссионерское обозрение“? Факти-ж усі так згруповано, що читач не може дати іншої відповіді, як: „а так справді, тупе духівництво гнітом всякої вільної думки та нетолерантністю спричинюється до розповсюдження сектарства“.

В статтях, де Коцюбинському доводиться користуватися з чужого матеріалу, що чіпає факти, зв'язані з релігійним життям, він викидає їх зовсім, як в статті за Сумцовим¹⁾, де Сумцов каже, що чарівним, напр., лихтарем „в одно чтение можно объяснить путь богомольцев от Одессы до Яффы, в другое — палестинские святыни“. Коли викинути не можна, як напр. про ролі священників в історії заведення шкіл серед якутів²⁾, то Коцюбинський детальну розповідь зводить до коротенької згадки.

В одній з перших своїх статей Коцюбинський показує нам селян бунтівників³⁾. Адвокат Плевако, що їздив в нашу країну з Москви, як переказує коресп. „Приазовского края“, розповідає цікаву історію.

Його товариш запрохав його бути захисником в одно місто, де обвинувачувано селян за бунт проти поміщика-магната. На суді виявилось, що не тільки присяжні були поміщики, а й всі судді. В процесі суду захисник своїми репліками довів до обурення всіх присяжних. А коли прокурор сказав промову обвинувачення, захисник встав і додав, що він, погоджуючись з прокурором, сподівається, що присяжні ухвалять обвинувачення уже хоч через те, що селяни, не маючи ніяких контрактів і умов в кишені, бунтували й вимагали те, що їм було обіцяно на слово честі. Щоб в майбутньому не знайшлось глупаків, що вірять на слово честі поміщикам. Присяжні з обурення проти захисника виправдали бунтарів, а захисник ще попав і на обід, що його замовили поміщики, сподіваючись, що селян засудять.

Уже те, що з поміщиків тут Коцюбинський глузує, а селянство показує позитивно-бунтарським, свідчить за певні симпатії письменника до селянських повстань та надії на них.

Такий-же фельетонний характер має й стаття про робітників. В статті з підзаголовком „Времена не те“⁴⁾ Коцюбинський, вірячи в

¹⁾ „Волянь“ 28, 29 і 30 січня 1898 р. „Организация общественных развлечений“.

²⁾ Ibid, 17 грудня 1897 року.

³⁾ „Волянь“ 12 грудня 1897 року.

На жаль в цій статті редактор вважаючи, що ця „стаття написана нецензурно“ „вичеркнув ціле передне слово до замітки і написав своє“, як скаржився Коцюбинський дружині в листі 11/XII року 1897,

⁴⁾ „Волянь“ 20 січня 1898 року.

швидко перемогу робітників на економічному ґрунті під впливом тодішньої повіди страйків робітничих, іронізує над підприємцями — капіталістами.

Автор бере кореспод. з „Бирж. ведом.“, де розповідається, що на шклянному заводі у мільонера Воронина зіпсувалася машина. Робітники декілька днів не працювали. Коли машину полагоджено, робітники вимагали, щоб попереду було заплачено за прогульні дні, бо прогул стався не з їх провини. Воронин привіз станового. Розпитавши, становий довідався про те, що тут крім того в крамничці син Воронина Егор та прикажчик збували робітникам за спекулятивну ціну попсовані продукти. Написали протокола. Тоді старий Воронин заподіяв собі смерть револьвером. Сина земський начальник засудив на 3 місяці до в'язниці, а прикажчика на 2.

На кінці додано: „Жахливий кінець, нема чого й говорити, але повчаючий кінець¹⁾. Да, очевидно, часи справді не ті“.

В другій статті²⁾ Коцюбинський констатує сумні сторони життя бездомного пролетаріату--робітників, що вічно живуть в атмосфері усяких „відрізок“, відчислень, недоплат, штрафів, тринадцятигодинних робітничих днів. Перекоаний, що закон, який намагається взяти під свій захист робітника, безсилий проти апетиту капіталістів, Коцюбинський проте в специфічно робітничому пригніченні ніяких особливих перспектив що до організованого опору в цій статті не вбачає. Це особливо помітно у вступі до цієї статті, де автор між рабством робітників та кріпаків що до історичної ролі не робить розрізнення. „Крепостничество отошло в область преданий, а между тем рабы существуют до сих пор“. (Під рабами автор розуміє тут робітників промислових підприємств). Такий погляд Коцюбинського стане нам зрозумілий, коли ми пригадаємо, що і Драгоманов, хоч і визнавав, що „тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступня колективності, як праця заводська та фабрична“³⁾ проте за „наглячі справи“ в Росії вважав ліквідацію „повної безправності й необезпеченості робітників“⁴⁾.

Треба вважати, що й в питанні, яка роля інтелігенції в поступі та прогресі Коцюбинський ішов за Драгомановим⁵⁾. Знімаючи питання за темряву селян та так званої псевдо-інтелігенції, Коцюбинський вважає, що обов'язок справжньої інтелігенції знищити цю темряву⁶⁾. Правда, вірний принципам Драгоманова, Коцюбинський не замовчував і помилок своєї інтелігенції. Передруковуючи в „Волині“ статтю

¹⁾ Інтересно, що в цей час у Коцюбинського, як це видно з недрукованого листа до дружини 25 січня 1898 року, виникла цікавість до фабрики, фабричного життя: „Забув тобі написати, що нині оглядав фабрику тютюну Боярького, де купив собі 1/4 хунта тютюну. Хоч на фабрику приватним особам закон забороняє ходити, а проте чиновник акцизний дозволив мені обдивитися. Цікаво дуже. Фабрика велика, працюють 130 душ, є кілька машин, одна з них робить гільзи. Приїду, розкажу більш, коли тобі цікаво“.

²⁾ „Волинь“ 10 лютого 1898 р.

³⁾ Листи на Наддніпрянську Україну. Друге видання 1915 року. ст. 48.

⁴⁾ Ibid ст. 49.

⁵⁾ „Тим часом і тепер Росія пережива тільки пору, котрій подібні переживали і другі народи Європи і з котрих вийшли, між иншим дякуючи ідеалізму своєї інтелігенції, иноді навіть оптимістичному“. Цит. Листи на Наддніпр. Укр. ст. 46.

⁶⁾ „Волинь“ 11 грудня 1897 року та 27 січня 1898 року.

Л. Д. Мордовця „Русский“ язык в Галиции“¹⁾ (скорочено), Коцюбинський віддає належне „авторитетному слову такого маститого писателя“, проте в примітці в тому-ж самому номері „Волини“ подає: Здесь мы вынуждены сделать поправку. Г. Мордовцев, перечисляя имена малор. писателей, пропустил бесспорно лучшего, талантливейшего романиста Панаса Мирного, автора превосходных романов: „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ „Повія“ і др., а також таких известных писателей, как Наталия Кобринская, О. Маковой и др., и привел имена совсем мало известных, как Ружный, Корш, Стешенко и др.“²⁾.

Роблячи підсумок попередньому, сказати треба, що це проведення драгоманівських принципів під час недовгої роботи на полі публіцистики у Коцюбинського не минуло марно. По цьому він з витривалою послідовністю переносить їх у художню творчість. В першому-ж після цього екскурсу Коцюбинського в публіцистику творі „В путях шайтана“ ми бачимо „драгоманівський“ мотив. Вузький замкнутий світ татарської громади зазнає тяжких ударів від європейського світу, що його в творі репрезентують „дві європейки“, хоч з породи вони й великоросіянки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТТІВ КОЦЮБІНСЬКОГО, ЩО ЇХ НАДРУКОВАНО В „ВОЛИНИ“

1. „Свет и тени русской жизни“. Четверг 11 декабря 1897 г. № 229 (Рядків 165).
2. „Свет и тени русской жизни“. Пятница 12 дек. 1897 г. № 230 (Рядків 183).
3. „Свет и тени русской жизни“. Среда 17 декабря 1897 г. № 234 (Рядків 289).
4. „Свет и тени русской жизни“. Воскр. 21 дек. 1897 г. № 238 (Рядків 250).
5. „Свет и тени русской жизни“. Среда 24 декабря 1897 года (Рядків 252).
6. Свет и тени русской жизни“. Воскресенье 4 января 1898 г. № 3 (Рядків 315).
7. „Свет и тени русской жизни“. Суббота 10 января 1898 г. № 7 (Рядків 334).
8. „Свет и тени русской жизни“. „Времена не те“ (піднаголовок). Вторник 20 января 1898 г. (Рядків 188).
9. „Свет и тени русской жизни“. „Школьное дело“ (піднаголовок). Четверг 22 января 1898 г. № 17 (Рядків 204).
10. „Свет и тени русской жизни“. Вторник 27 янв. 1898 г. № 21 (Рядків 199).
11. „Свет и тени русской жизни“. Вторник 10 февраля 1898 г. № 32 (Рядків 203).

¹⁾ Ibid. 6 та 7 лютого 1898 року.

²⁾ В недрук. листі до дружини (7. II. 1898) Коцюбинський писав: „Як тобі сподобалася стаття Мордовця? Я підкреснув синім олівцем свою приміточку і послав йому №№ Волині, де поміщена його стаття. Такі помилки гріх робити, хай старий знає. А все-ж добре, що він написав ту статтю“.

12. „Свет и тени русской жизни“. 5 марта 1898 г. № 51 (Рядків 229).
13. „К годовщине смерти П. А. Кулиша“. 1 февраля 1898 г. № 26. (Рядків 133).
14. „Галицький Літературно - Науковий Вістник“ р. 1898, у Львові Академічна ч. 8. 14 февраля 1898 г. (Відділ бібліографії. Рядків 73).
15. „Организация общественных развлечений“ 28, 29 и 30 янв. 1898 г. № 22, 23 и 24. (Рядків 938).
16. „Русский“ язык в Галиции“ 6 и 7 февраля 1898 г. №№ 29 и 30 (Рядків 275).
17. „К полемике о самостоятельности малорусского языка“. Воскресение 22 февраля 1898 г. № 42 (Рядків 190).

Літературна історія роману „Повія“ П. Мирного

Не тільки роман „Повія“, але взагалі творчість Мирного ще й досі майже зовсім не досліджена, коли не приймати на увагу відповідних розділів у „історіях укр. літератури“, поверхової ювілейної статті Степенка 1914 р., дрібних бібліографічних заміток та некрологів. Творчістю Мирного почали цікавитись аж останніми часами. З усієї невеликої літератури про Мирного про роман „Повія“ (його перші дві надруковані частини) писали такі автори: Франко в своєму „Нарисі українсько-руської літератури“ цілком справедливо зауважує, що перехід Христі з села до міста до певної міри штучний: треба було батькові Христиному замерзнути в зимі, повертаючись з ярмарку, а сільському глитаєві зфальшувати угоду з міським крамарем, щоб змусити Христю йти до крамаря відробляти позичені віби то Христиним батьком гроші (ст. 199 — 200). Горленко в своїх рецензіях (Київск. Стар. 1883, кн. VI і 1885, кн. I) співає дитирамби талантові Мирного. В його рецензіях немає спокійного, об'єктивного підходу й тому його висновки не мають наукового значіння. Степенко в своїй статті (Л.-Н. В. 1914, VII), переказуючи зміст творів Мирного (в тому числі й перших двох частин „Повії“), подає такі загальні висновки, що Мирний не першорядний талант, що в його творах немає ні великої глибини думки, ні тонкої психології, ні часом викінченої форми. З методологічного боку стаття Степенка не зовсім нас задовольняє: висновки не підперто фактами і не перевірено критичним апаратом.

Виною тому, що творчість Мирного досі лишалася без докладного наукового вивчення, був почасти і сам письменник, що до самої своєї смерті не захотів розкрити свій псевдонім і не подав жодних біографічних відомостей про себе. По-друге, твори Мирного ще не всі видано, значна частина їх ще переховується в рукописах в Полтавському Центральному Музеї.

Невидрукований повно ще й роман „Повія“. Перші дві частини цього роману були вміщені в альманасі Старицького „Рада“ за 1883 - й і 1884-й р. р. Третю частину (не всю) надруковано в Л.-Н. В. за 1919 р., в перших чотирьох книжках. Уривок з III ч. п. з. „Сумна спогадка“ надруковано раніш в альманасі Липи „Багаття“ 1905 р. Лишилися невидрукованими, як видно з автографів „Повії“, що переховуються в Полтавському Музеї, останні три розділи третьої частини і четверта. Четверту частину Мирний мав поділити на дві, як це і зазначив у примітці до 3-ої частини (Л.-Н. В. 1919, I), але не встиг, очевидно, цього зробити і четверта частина лишилася в первісній редакції, що закінчує роман смертю героїні.

Автографи остаточної редакції „Повії“ написано на одному напів-білому, грубому папері великого формату. Першу частину („У селі“) написано на 64-х стор. (по оп. № ССХХVII), другу („На місці“) на 76 стор. (по оп. № ССХХVIII), третю („Сторч головою“) на 108 стор. (по оп. № ССХХIX), і четверту („По всіх усядах“) на 148 стор. (по оп. № ССХХХХ). Кожну частину поділено на розділи, подекуди з заголовками.

Коли написано роман „Повія“? З неопублікованої ще чернетки листа до Старицького 15 грудня 1881 р. довідуємося, що перші з частини тоді вже були написані в останній редакції, а над четвертою Мирний працював. В цьому листі він писав: „Три частини сяк-так зведені, над четвертою прихватком працюю й сам не знаю, коли скінчу. Хотілось-би й скоріше, та раз ніколи, а вдруге — скорої роботи не хвалять, правду кажучи“. Таким чином, перші три частини „Повії“ закінчено в кінці 80-х років, четверту частину написано трохи пізніше — дев'ятьдесятими роками, у всякім разі не пізніше кінця дев'ятьдесятих років. Це видно з порівняння текстів: четверту частину написано на тому-ж самому папері і тією-ж графікою й чорнилом, тепер уже трохи зблідлим, що й третю частину¹⁾. Графіка Мирного змінювалася в різні часи його життя.

Сюжет „Повії“ традиційний в українському письменстві — це переживання зневаженої від пана дівчини. Подибуємо його і в Квітки („Сердечна Оксана“), і в Марка Вовчка („Одарка“), особливо часто до нього звертався Шевченко („Лілея“, „Відьма“, „Варнак“ і т. д.), використовуючи для ідеологічної боротьби з ненависним панством.

У попередніх письменників цей сюжет розвивається в умовах пансько-феодалного ладу, в Мирного він має інше побутове тло — складні соц.-економ. умови (70—80 р. р.) часів після реформи.

Найбільший ідейний вплив на творчість Мирного, крім народніх пісень, мав Шевченко. В цьому признається й сам Мирний: в передмові до першого випуску своїх творів²⁾ Мирний звертається до Музи такими словами:

„Я знов повертаюсь до тебе, моя ти утіхо єдина,

До твого пророчого слова і рідної красної мови...

В сповиточку малому ти співала „котка“ надо мною...

А як почала добиратись до розуму невеличка дитина, —

¹⁾ Ще одним аргументом за те, що четверту частину „Повії“ написано в 90-х р.р. можуть бути слова баби Оришки, яка в четвертій частині каже, що кріпацтво було 30 років тому. Для Мирного, як представника натуралістичної школи, це характерно: він не тільки брав матеріял з реального життя для своїх творів, а іноді зазначав і час написання твору.

Крім того, в листі до М. Коцюбинського, датованому 1900-м роком, Мирний писав (Наук. Збірник за рік 1924 Всеукр. Акад. Наук., т. XIX, стор. 184): „третя частина у мене виготовлена. Поки вони (перші три частини — І. Т.) друкувалися-б, я тим часом виготовлював-би 4, а далі й 5-ту“.

Отже, з цього листа видно, що Мирний в кінці дев'ятьдесятих років хотів додати до написаних частин „Повії“ ще 4 й 5-ту, переробивши, очевидно, на 2 ч. написану вже тоді четверту частину, що закінчується смертю головної героїні — І. Т.

²⁾ Мирний П. — Збиранця з рідного поля. К. 1886.

Ти її чарувала своїми чарівними казками...

А як хлопець піднявся на ноги й знялась в голові його думка:
Що робити йому, самотньому, в світі й де себе подіти?

Ти знову на поміч прийшла, з Кобзарем прилетіла до мене...

„Читай і учись!“ — ти сказала...

Але крім ідейного впливу Шевченко мав на Мирного й формальний на початку його літературної діяльності, як це буде видно далі.

Вперше виникла думка в Мирного змалювати сумну долю сільської дівчини, що стає на слизький шлях проституції, року 1863-го, коли він був ще 14-літнім хлопцем. В своєму ще невидрукуваному щоденникові (по оп. № ССХСХІ) 9-го травня 1863-го року Мирний писав: „після обіду писав одну повістину віршами, як гине наша краса дівоча од паничів“... В іншому зшитку (по оп. № СХХХV) знаходимо й цю, очевидно, „повістину віршами“ (ще невидрукувану), яка має назву „Продана“.

Починається вона так:

„Хожу, брожу і сам не знаю,
Де втопить мою печаль,
Де втопити, де подіти?

Ні у кого попитати!
Один, один, як билина,
Нема роду попитати,
Де тугу мою подіти?

Іду шляхом, вулицею
Дівчата співають.
Минаю їх, аж ось одна
Мене доганяє.

„Куди ідеш“? запитує

— А тобі навіщо? —

„Так питаю“

— Коли хочеш,
Ходімо умісті —

„Чи ходімо, то й ходімо,
Змагатись не буду“,

І пішли в мою хатину,

А в мене не чути

Ні гомону, а ні крику —

Тихо, слава богу.

Прийшли, лягли відхилити,

Почали розмову:

— „Хто ти така? запитую —

„На що тобі знати“?

— А як-же так? Ти-ж, бач, прийшла
До мене у хату

І гостюєш, а я тебе

І знати не знаю! —

Оце добра така гостя! —

З неї посміхаюсь.

„Воно й правда... Ну, так слухай:

Мати народила,

А піп здурю на Явдоху

Та назвав Христіна“...

Далі Христа докладно розповідає, як важко їй жилося дома через мачуху, як її згвалтував старий поганенький панок. Після цього мачуха прогнала її з дому. Дала притулок їй на якийсь час у місті дядина. Опинившись на вулиці, Христа стає повією:

Що робити, коли така

Гірка моя доля!

І почала торгувати

Тілом і душею...

Отаке-то... торгувати,

Не так, як ті люди,

Що п'ють чужу кров невинну,

Чужою торгують...

Такий, очевидно, перший замір Мирного створити образ повії. Сюжет розвивається на тлі родинних відносин. Вірш слабенький з художнього боку, але цікавий крім сюжету ще тим, що Мирний ним по-рабеському наслідує Шевченка що-до строфіки й метру. Досить порівняти цей вірш хоч-би з такими поезіями Шевченка, як „Катерина“, „Черниця Мар'яна“, „Сон“ (У всякого своя доля...) і инш., щоб упевнитись їх формальної подібності.

Героїня цієї поеми, як і пізніш роману „Повія“ — Христя.

Не почувавши, очевидно, в собі хисту до писання віршів, Мирний надає сюжетові поеми „Продана“ форму оповідання.

Першим таким оповіданням було „Лихий попутав“, що надруковано року 1872-го в галицькій „Правді“. Сюжетна схема оповідання така: селянська дівчина сирота Варка Луценкова йде в найми до міста. Там її спокусив міський парубок і покинув. Варка знову повертається на село, але вже не сама, а з дитиною. Це основний стрижень, коло якого нарастають другорядні епізоди. Сюжет розгортається поволі, набираючи найвищого драматизму на кінці оповідання. Автор чимало віддає місця описам етнографічних подробиць селянського життя: проста селянська дівчина зустрічається з простим міським парубком не в самому місці, а в його околиці, де вона була в наймах.

Оповідання написано в манері Марка Вовчка — від першої особи. Варка весь час сама розповідає про себе. Композиція оповідання не зовсім удалася авторові: кінець оповідання — утоплення дитини несподіваний і не відповідає реальній дійсності. Характеристика перепечайки Мотрі невиразна, дочка її Галя — особа зовсім зайва в оповіданні.

В просторому оповіданні „Як ведеться, так і живеться“ (образи з життя) Мирний докладно зупиняється над долею зневаженої від пана дівчини, над наслідками панської розпусти, що шкідливо впливає на декілька поколінь. Два розділи цього незакінченого оповідання („День на пастівнику“ і „Батьки“) надруковано разом з другою частиною „Повії“ в альманасі „Рада“ за 1884-й рік, але написано їх значно раніш. Франко в своєму „Нарисі історії українсько-руської літератури“ (ст. 200) зазначає, що ці розділи надіслав був Мирний у Львів до редакції „Громадського Друга“ ще року 1878-го, але їх не друковано. Мирний в іншому неопублікованому листі до Старицького року 1882-го пише, що це оповідання виникло з роману „Повія“: „З другої частини Повії — писав він — у мене є невеличкі обриски з життя. Колись малась думка у таких обрисках подати (як Щедрин у семействі Головлєвих) цілу низку порочних типів від дідів аж до сего часу, звязавши їх до купи однією ідеєю“. Композиційно це оповідання не зв'язане з відомими редакціями другої частини „Повії“. Очевидно воно виникло з якогось невідомого первісного плану „Повії“. Героїня цього оповідання Оришка виступає пізніше в четвертій частині „Повії“.

Автор починає оповідання з панського фаворитизму кріпацьких часів, жертвою якого є ключниця Оришка. Панські впливи шкідливо відбилися й на Орищиній дочці від пана Присці, що не хотіла працювати й безсоромно горнулася до панів, для яких вона була, як і її мати, лише забавкою. Свого сина від судового панича Приська віддала

до школи, сподіваючись бачити його колись паном. Та й син її ще малим хлопцем вже мріє про панське життя.

Оришка сумує за минулим веселим пансько-двірським життям, бідуючи на панщині після смерті пана. Довелося їй тепер злиднувати і з лихом знатись. Воно-б може й нічого, коли-б не було у споминці того добра, що зазнала вона колись у панському дворі.

Ця сама Оришка виступає і в четвертій частині „Повії“, що з своїм чоловіком Кирилом доглядає панського маєтку „Веселий Кут“ Колісника. В „Повії“ її симпатії до старого ладу змальовано повніше, яскравіше: „що тепер у їй (Мар'янівці) гарного? — каже вона Христі. Побачили-б ви її літ тридцять назад, коли ще панщина була, пан сам жив на селі. Що за весело було у панському дворі, — хліб свій, горілка, музика своя... Їж, пий, хоч розпережися, а гуляй — скільки твоєї мочи! І людей тоді менче було і люди — крапці. Усе в купочці, одно одного держалось. А пішло що на криво, коли хто почне одлучатися — пан зараз на сторожі. І вже винувате не просися і не молися“¹).

Отже, маючи в цьому оповіданні за вихідний пункт кріпацтво, Мирний одначе зупиняється не над ним, а над наслідками його — над шкідливим впливом панської розпусти не тільки на сучасників, але й на пізніші покоління.

В оповіданні „Морозенко“ сюжетна схема та-ж, що і в „Лихий попутав“: селянська дівчина Катря йде до міста в найми. Там її одурює вже не міський парубок, як Варку („Лихий попутав“), а паніч. З дитиною повертається вона знову на село. Коло цього ядра об'єднуються побічні епізоди. Динаміка в оповіданні набуває надзвичайного напруження, доходячи до найвищого пункту на кінці — замерзання в лісі голодних Пилипка й його матери Катрі. Новим прийомом автора в цьому оповіданні проти „Лихий попутав“ є портрет і пейзаж. Оповідання поділяється на три розділи і йде не від першої особи, як у „Лихий попутав“, а від самого автора.

Врукопису оповідання „Морозенко“ датоване січнем 1885-го року. Можливо, що це дата закінчення оповідання, написано її мабуть року 1884-го, а можливо й раніш, у всякому разі до закінчення четвертої частини „Повії“, в якій Мирний використовує сцену замерзання Пилипка.

В оповіданні „Морозенко“ сцену замерзання Пилипка в лісі змальовано в дусі романтичної фантастики: замерзаючи, Пилипко ніби заснув. Він почув, що в йому наче що стрільнуло. Голова ходором заходила, посипалися з очей іскорки, і раптом все перед ним освітилося. Вся поляна загорілася якимсь сизим світлом. Серед того сизого сяйва почали ворухитися сніжинки, почали підніматися, вставати і т. д.²).

В „Повії“ (4 ч.) сцену замерзання Христі Мирний подає без фантастики, в реальних фарбах, з глибоким психологічним освітленням. Замерзаючи, Христя бачить дивний сон: ніби ходить вона влітку по широких ланах та степах, запитує захожого чоловіка, що зустрівся з нею, кому належить це поле, той відповідає, що Христі: „за муки тяжкі Бог їй талан послав — розбагатіла. Оце скільки оком не скинеш

¹) Мирний П. — Книжка перша творів. К. 1903, ст. 153.

²) Мирний П. — Книжка перша творів. К. 1903, ст. 319 — 320.

все її. Там і ліс столітній? А в Мар'янівці — дом панський. На всю Мар'янівку дом! І в йому повно дівчат та покриток. Оце яка прощепитись — вона зараз до себе й переманює. Грамоти вчить, майстерства навчає, школу таку відкрила. І дивно: зовсім непутяще що запопаде, а дивись год — другий побула, — такою невеличкою хазяйкою робиться і усе знає і все вміє. Звідти, коли хоче, і заміж виходе, а не схоче — до віку там живе. Спершу люди сторонилися її, а як розчовпали, то і хазяїни своїх дочок почали їй у науку давати. Добра душа, багато добра робить!“

Сюжет розглянутих творів Мирного розгортається в широку картину в романі „Повія“, для якого попередні твори були лише ескізами, підготовчою роботою. З художнього боку ці перші спроби не зовсім удалися авторові. Форму перших двох ескізів запозичено в Шевченка (поема „Продана“) або в Марка Вовчка („Лихий попутав“), композиція проста, розтягнута, з романтично-фантастичними епізодами на кінці. Побутове тло, на якому розгортається сюжет — це зустріч міста з селом: селянська дівчина-сирота під тиском нових економічних умов іде до міста в найми, а за кріпацьких часів силою її береться до панського двору („Як ведеться, так і живеться“). Зведена від міського парубка або пана, повертається вона знову на село, але вже не сама, а з дитиною. Далі злидні, тяжка праця без кінця й краю („Лихий попутав“), або голодна смерть („Морозенко“), або ледарство та безсоромне залицання до панів, як наслідок панського фаворитизму кріпацьких часів („Як ведеться, так і живеться“). Тут ще немає ні глибокої психології дієвих осіб, ні аналізу нових соціально-економічних відносин. Вар'юється все один сюжет, художні образи повторюються, окремі епізоди попередніх оповідань входять у „Повію“, як складовий елемент.

„Зустріч“ міста з селом повно й яскраво змальовує Мирний в романі „Повія“.

У викинутих варіантах до „Повії“ Мирний подає докладний опис етнографічних подробиць, напр., опис досвіток на селі (1 ч.), або опис вечері в святий вечір у панів у місті (2 ч.) й инш. Христя не сама йде в найми до міста, її одводить батько, що живе в страшних злиднях. Зветься він тут не Пилипом, а Петром Притикою.

В останній редакції автор поодкидав ці етнографічні подробиці, звернувши більше уваги на психологію дієвих осіб.

Четверта частина „Повії“, яку Мирний хотів поділити на дві частини, має цілком закінчений, але не викінчений характер. Про це буде мова далі. Розміром вона трохи більша за третю частину й поділяється, як і инші, на розділи (15) подекуди з заголовками. В цій частині Мирний іноді плутає ймення дієвих осіб, напр., у другій частині Колісника звать Константином Петровичем, а в 4-й — Кононом Федоровичем. Оришчиних дітей звать у першій частині: хлопчика — Миколкою, а дівчинку — Оленкою, в четвертій частині хлопчика звать Іванком, а дівчинку Маринкою. Це давній гріх Мирного, про нього нагадував йому ще Ів. Білик, коли вони висали роман „Хіба ревуть“...¹⁾

¹⁾ Ткаченко Н. — Літературна епілка П. Мирного та Ів. Білика. „Черв. Шл.“ № 1 — 2, 1924, ст. 192.

Манера писати в 4-й частині, стиль і мова такі самі, як і в інших частинах. Є відміни в змалюванні природи. Природа в 4 частині збуджує в ньому соціально-філософські думки. Ось малюнок вулиці в місті ясного та тихого осіннього дня:... „По улицах — наче плаває! Кишить по їх народу всякого: і старі, і малі, і той, хто пожив або ще жити починає; багатий і убогий, пишно наряджений чи латками вкритий — всі перемішались між собою, збились в купу, сказати-б — порівнялися... бо на всіх їх однаково сонечко світе, усіх їх однаково тихий вітерок обвіває, усім однаково хочеться дихати, жити. А проте — як не однакова до людей доля, то таке поміж ними і єднання. Бийся, кажуть, кінь з конем, а віл з волон! Отак і тут: не дивлячись на те, що всі збились в купу, ходили одно біля одного — плече з плечем, а проте кожний вишукував товариша по своєму пір'ю: пани віталися тільки до панів, купці — до купців, заможні — до заможних, убогі — до убогих. Одні тільки старці віталися до всіх, хоч їх і ніхто не вітав, та мала дітвора радо обзивалася до всякого, хто їй кидався в вічі, або чим-небудь вражав, не дивлячись на те, чи то був знайомий чи незнайомий, багатий чи убогий, рівня чи не рівня“...

Роман „Повія“ поділяється на чотири частини, що мають свій епізодичний сюжет крім головного й відповідають окремим етапам у житті центрального образу роману селянської дівчини Христі.

З приводу такої композиції „Повії“ Мирний писав у листі (неопублікованому ще) до Старицького 15 грудня 1881-го року: „Тепер, скінчивши з діловим боком своєї праці, познайомлю Вас, шановний добродію, і з самою системою або планом роботи, маючи надію, що Ви прихильно приймете мою немудру сповідь. Головна ідея моєї праці — виставити пролетаріятку і проститутку сего часу, її побут в селі (1 ч.), в місті — друга, на слизькому шляху — третя і попід тинню — четверта. Гуртом усю працю я назвав „Повія“. Цією назвою народ охристив без пристановища тиняючих людей, а найбільше усього проституток... Кожну частину маю надію виготовити так, щоб вона мала свою самостійність або цільність.

Коли у селі (1 ч.) давить Притиківну свій дука Грицько, то у городі (2 ч.) не легше пригнітить городянецький крамар Загнибіда. Дякуючи йому, вона улазить у таку напасть, котра згоне її матір з світу. А без матери, що її принадажує до села?... У городі і служити краще і робота легше. Притиківна наймається у городі до пана (третя част.). Інчий побит, вищі звичай міські захоплюють її зовсім з тілом і душею, і Притиківна, закохавши панича, ступає на слизький шлях. Раз ступивши на хистку кладку — вона не здержиться і мчить далі — сторч головою. Про це розкаже 4 частина — попід тинню. Спершу вона співачка у городському саду, потім содержанка колись... крамаря, тепер члена Губ. Зем. Управи. Жити-б у розкошах, та раз член сам жонатий чоловік, а друге й старий. На лиху годину вона знову стривається з паничем, теж жонатим. Старий ревнивий підслухав її розмову — і Притиківна знову на улиці. Поти молода — вона ще не подається своїй недолі — і (гуляє?) де попало і з ким попало; поти догулюється до шпиталю, а там і до безнісся. Далі вже нікуди йти... й замерзає під своєю колись хатою, а тепер жидівським шинком.

Такий мій, добродію, план“.

За цим планом і написано „Повію“.

Великий розміром роман „Повія“ відзначається й складною „генеалогічною“ композицією. Художні образи подається не готовими, вже виявленими індивідуальностями, а *in statu nascendi*, в процесі розвитку — автор починає характеристику їх з батьків.

В першій частині „Повії“ головна дієва особа — Христа стоїть ще на другому плані, на перший план виступають її батьки — неможні селяни Пилип і, головним чином, Приська Притики й зборщик податків, глитай Грицько Супрун.

До композиційних хиб роману треба віднести його розтягнутість. В 4-й частині психологічно не пояснено метаморфозу Христі з звичайної наймички на видатну співачку в міському саду. Неправдоподібною також здається в 4-й частині сцена, коли Христа з бабою Оришкою після церкви заїхала до Оришчиної небоги Горпини, дружини Федора Супруна. Христі там не впізнали й зверталися до неї, як до незнайомої панночки. Не можна повірити, щоб 7—8 років відсутності Христиної й панське вбрання змінили її так, щоб її не можна було впізнати Горпині, колишній її подрузі й Федорові, що був у ній закоханий.

Центральний образ роману „Повія“ — селянська дівчина Христа, внутрішній розвиток якої подає автор на тлі розвитку соціальних взаємовідносин усього суспільства пореформеної доби.

Покинути свою хату і йти до міста в найми Христа змушена була під тиском нових економічних умов, пролетаризації села й жорстокої класової боротьби на селі.

Життя наймички — це тяжка праця вдень і вночі, з обваркою киплячими самоварами, з погрозою насильства, биттям, страшними обвинуваченнями з боку хазяїна і, нарешті, вулиця з голодом і холодом і проституція.

В романі „Повія“ Мирний уперше так глибоко освітлює кошмарне життя наймички в капіталістичному суспільстві після невеличких спроб Марка Вовчка („Сестра“) та Нечуя-Левицького („Бурлачка“).

Вперше також тут Мирний освітлює так глибоко психологію жінки-проститутки, жертви економічної нерівності та станових заобонів, оцінюючи проституцію не як наслідок розпусти окремої людини, але як явище соціальне.

Безсоромна експлоатація хазяями своїх наймичок розбуркує в останніх класову свідомість, що ще, правда, не набрала організованих форм. В голові наймички Марії, з якою Христа служила в панів, снують такі думки: „А ти думала, нами дуже дорожаться? Спитала покійно та (Марія). Я давно тобі казала, що ми гарні, поки нужні, а перейшла нужда — хоч з голоду здихай — ніхто шматка сухаря не кине. Оце знай та учися. Не дуже падай. Не дуже рук прикладай. Нас не буде — другі будуть. Добре тільки тим, хто сам нічого не робить або за гроші чужу роботу купує. А робітникам всюду однаково. Така вже наша доля, таке наше щастя трекляте!“ (III ч. IX гл. недрук.).

Побутове тло в романі Мирний подає різноманітне. З особливою увагою малює він життя українського села й міста пореформеної

добі з страшним, безмежним насильством представників капіталу над беззахисними трудящими людьми.

Правда, соціально-економічні явища переформеної доби Мирний в романі „Повія“ освітлює ще як народник, він вороже ставиться до міста — осередку капіталу, що руйнує побут села, висмоктує економічно й підточує його моральні основи. Свої народницькі погляди Мирний яскраво виявляє словами соцького Кирила в четвертій частині. Кирило звертається до людей, що везли хліб до міста й зайшли до шинку, під яким лежала задубіла Христя, такими словами:

— „У город! глухо забубонів Кирило. Все у город! Ту ненажерливу прірву нічим не загатиш: скільки не давай, усе мало, все переведе. Оце бач, що зробив город, — указав він на Христю, — що за дівка була — і здорова і красива. А попала у город, висмоктав все з неї, що можна було висмоктати, та й викинув каліку у село змерзати“.

Таким чином, традиційний в українській літературі сюжет — переживання зневаженої від пана дівчини — в Мирного вар'юється в ряді творів, що є першою, підготовчою роботою до роману „Повія“, в якому цей сюжет розгортається в широку картину класової боротьби на Україні в другій половині XIX століття.

Ставлячи перед собою певне завдання, певну тенденцію — „просто й правдиво відтворювати буденне життя рідного краю“, відкидаючи „голосні — обжинкові пісні“, Мирний менше звертав уваги на форму своїх творів, ніж на зміст їх.

Для Мирного, як і для інших письменників тієї епохи, важніше було в мистецтві не як, а що. Ніколи було дбати формою творів, коли життя вимагало „з слова живого кувать самопали“.

Плеханов пише в своїй відомій праці ¹⁾, що бувають такі виключні епохи, коли або форма одстає від змісту, або навпаки. Такою виключною епохою, епохою великих громадських рухів, у нас були 70 — 80 р. р. минулого століття, коли форма в літературі одставала від змісту. Українська література протягом тієї доби ставила собі дидактично-громадські завдання, вона стає, як каже Дорошкевич ²⁾, „учительною“, „публіцистичною“, виконує завдання агітпропа.

Таким чином, в творах Мирного, який був продуктом своєї епохи, ми маємо тенденційну повість з народницькою ідеологією радикального відтінку. З мистецького боку розглянуті (й інші) твори Мирного не бездоганні: всі вони розтягнені, часом образи в них змальовується побіжно, народня мова, стиль майже не змінюються. Епізоди попередніх оповідань входять в „Повію“ (і в пізніші твори), як складовий елемент, з деякими лише змінами. Опис, напр. земського з'їзду в „Хіба ревуть“... пізніш входить в „Повію“. Художні образи повторюються, вар'юючись та поглиблюючись психологічно. Навіть імення иноді лишаються ті самі, напр. Христя — в поемі „Продана“ і в „Повії“, Оришка — в оповід. „Як живеться, так і ведеться“ і в „Повії“, глитай Грицько з першої частини „Повії“ зустрічається раніш і з таким самим ім'ям в „Хіба ревуть“... Матеріали для своїх творів Мирний часто бере з конкретних фактів громадського життя,

¹⁾ Плеханов В. — „Истор. русск. общ. мысли“, т. III, 1918, ст. 7 — 8.

²⁾ Дорошкевич Ол. — „Ідеологічні постаті в укр. літературі після Шевченка“. „Черв. Шл.“. 1923, № 3, ст. 222.

напр. єврейський погром в оповіданні „За водою“ взято з газети „Киевлянин“ ¹⁾. В основу роману „Хіба ревуть“... лягли вражіння П. Мирного, що виніс він з подорожи від Гадяча до Полтави ²⁾. Можна припустити, що й для „Повії“ матеріял взято з народного життя. „Повія“ має такий підзаголовок: „роман з народного життя“. Іноді Мирний точно зазначає час написання твору, напр. 4-ту частину „Повії“ написано через 30 років після кріпацтва (слова баби Оришки в 4 частині).

Таку шаблановість літературних прийомів, окремі мотиви й сюжетну схему в українську народницьку повість перенесено з російського письменства натуралістичної школи.

Проф. Замотин ³⁾ нараховує декілька таких сюжетних шаблонів з народницькою ідеологією в письменників „лівої групи“ (Шеллер-Михайлов, Федоров-Омулевський, Хвощинська, Слепцов і инш.), що виходять з традицій Чернишевського („Что делать“). В неопублікованому ще щоденникові Мирного є вказівки, що він захоплювався романом Чернишевського „Что делать“, переріхтуючи його по декілька разів.

Ось один з таких шабланових сюжетів: передовий різночинець входить учителем або лікарем в родину поміщика або в який-небудь громадський осередок, розпочинає боротьбу з консерватизмом старого покоління, захоплює молодь, знаходить собі дружину й живе з власного заробітку, або гине в тисках адміністративної кари.

Такими народниками (окремий мотив) в „Повії“ є Проценко й Довбня.

Цю сюжетну схему подибуємо і в інших укр. письменників тієї доби: в Левицького („Хмари“, „Над чорним морем“), в О. Пчілки („Товаришки“), в Грінченка („Сон. промінь“, „На розпутьті“) й ин. ⁴⁾.

¹⁾ Лютий І. — До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків. „Україна“, кн. 4, 1924, ст. 51.

²⁾ „Правда“ 1874 року.

³⁾ Замотин — „Тенденциозна беллетристика 60 — 70 годов“. В „Истор. р. литерат. XIX ст.“ вид. „Мир“ 1910, т. IV, ст. 131 — 132.

⁴⁾ Доклад, читаний в засіданні Харківської дослідчої катедри історії укр. культури в квітні 1925 року — І. Т.